

A NYUGATI GONDOLKOZÁS „HÉZAGAI” A POÉTIKÁBAN

KABDEBÓ LÓRÁNT

Miskolci Egyetem, Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszék

Dr. Gyöngy Tibornak, halálával

A huszadik század egyik nagy fizikusa, Erwin Schrödinger figyelt föl a nyugati gondolkozás – a poétikában is megjelenő – „hézagaira”.¹ Ezzel tudatosítva mindazt, amelyet Goethe már a maga gyakorlatában és az általa „világirodalomnak” nevezett mezőben valaha megfigyelt, és megelőzve illetőleg kiegészítve a huszadik század második felére a vallási ökumenében valamint a gazdasági és technikai globalizációban testet öltő mozgalmakat. Ezzel egy időben a magyar poétikában is megjelenik a keleti gondolkozásmód adaptációja, méghozzá a nagy költészet szintjén: József Attila, Szabó Lőrinc és Weöres Sándor életművében. Prózáinkban Szentkuthy kapcsolódik a keleti világhoz, a *Szent Orpheus Breviariuma* egyik könyvét, az ironikus című „Europa Minor”-t éppen a keleti kultúrkör befogadásának szánva.

Nem hinném, hogy mindez irodalmi divat lenne az apadó ihlet pótlására, esetleg valamilyen tematikai-dekoratív kiegészítés (mint volt, mondjuk, a szecesszió idején). A filozófia már a XIX. század elején, Schopenhauerral jelezte az adaptációs igényt. A huszadik század első felének meghatározó európai filozófusai ugyan nem tartanak igényt az így megnyílt út folytatására, annál inkább – úgy tűnik – a természettudomány némely művelői. Közülük a fizikus Erwin Schrödinger, aki a maga módján az európai gondolkodási hagyományt mint a természettudományos módszer

¹ Erwin Schrödinger: *Válogatott tanulmányok* (ford. Nagy Imre), Gondolat, Budapest 1970, 301. o. Különös tekintettel „A természettudományos világkép sajátosságai” (megjelent a *Was ist ein Naturgesetz* című kötetében, R. Oldenbourg, München–Wien 1962), ill. „Mi a 'reális'?” (megjelent a *My View of the World* című kötetében, Cambridge University Press 1964) című tanulmányaira, melyekre Somlyó Bálint kollegám hívta föl figyelmemet. Az idézetek a könyv második kiadásából valók: Gondolat, Budapest 1985.

adekvációját azért gondolja végig, hogy a tudománya jelezte problémák folyamányaként megkeresse a kauzális (ok-okozati) gondolkozással és az objektivitással megalkotott világmagyarázatokban elkövetkező „hézagokat”; és így jut el a „Kelettel való keveredés” szükségeléséig: „Az ellentétes kiút a tudat egységesítése”.²

Schrödinger a fölvetett világnézeti problémák átgondolására nem filozófusként és nem filológusként, de kora természettudományos horizontjáról tekintve szakít ki eseményeket, sorol föl antinómiákat az európai gondolkozás történetéből, amelyek „bosszantó föllépésük”-kel „valahányszor előkerülnek, újból zavart, meglepetést, kellemetlen érzést okoznak”.³ Schrödinger Hérakleitosztól indul, de eljut ahhoz az Eddigtonhoz, akinek ismeretterjesztő könyve a két háború közötti időben a magyar írók és költők alapvető olvasmányai közé tartozott,⁴ s aki leírja bevezetőjében „a maga ‘két íróasztalát’, a mindennapi életből ismert alanyi íróasztalt, amelynél ül, amelyet maga előtt lát, s amelyre támaszkodik, továbbá a természettudományosat, amelyből nemcsak hiányzik minden érzékminőség, hanem ráadásul rendkívül lyukacsos is; hiszen javarészt légüres térből áll, amelyben csupán viszonylag (azaz a köztük levő távolsághoz viszonyítva) apró atommagok és elektronok mérhetetlen száma nyüzsög összevissza stb. A kedves öreg házibútor és a fizikai modell hatásos szembeállításához, amely utóbbi a tudományos leírásnál az előbbinek a helyét el kell hogy foglalja, az alábbi megjegyzést teszi: ‘*In the world of physics we watch a shadowgraph performance of the drama of familiar life. The shadow of my elbow rests on the shadow table as the shadow ink flows over the shadow paper... The frank realisation that physical science is concerned with a world of shadows is one of the most significant of recent advances.*’”⁵ Ez pedig az a szemléleti válság, amely a huszadik században már nem filozófusok képzelme, hanem népszerűsített természettudományos ismeret, amely arra a Heisenberg által tudatosított

² Uo. 270, ill. 269. o.

³ Uo. 260. o.

⁴ A. S. Eddington: „Gifford Lectures”, *The Nature of the Physical World* (Cambridge University Press 1928); magyarul: *A természettudomány új útjai*, Franklin, Budapest 1935.

⁵ Erwin Schrödinger: *Válogatott tanulmányok*, i. k. 262-263. o. Magyarul: „A fizikus világot a szemlélő a mindennapi élet színdarabja árnyjáték-előadásának látja. Könyököm árnyéka árnyékasztalon nyugszik, miközben az árnyék-tinta elfolyik az árnyékpapíron. [...] Annak az őszinte fölismerése, hogy a fizikai tudományoknak árnyékvilággal van dolguk, az utóbbi idők egyik legjelentősebb vívmánya”.

Bohr megfigyelésre keresi a választ, amely a megfigyelőt magát is belehelyezi a megfigyelt világegészbe. „In dieser Weise erinnert uns, wie Bohr es ausgedrückt hat, die Quantentheorie daran, daß man beim Suchen nach der Harmonie im Leben niemals vergessen darf, daß wir im Schauspiel des Lebens gleichzeitig Zuschauer und Mitspielende sind.”⁶

Schrödinger ezt követően a fiziológus Charles Sherringtonra hivatkozik, aki az ő „Gifford Lectures” kötetében,⁷ amely szerinte határköszerepet játszik a filozófia történetében, a következőket írja: „Mind, for anything perception can compass, goes therefore in our spatial world more ghostly than a ghost. Invisible, intangible, it is a thing not even of outline; it is not a ‘thing’. It remains without it for ever.” Majd hozzáteszi: „A kettő közül tehát az egyik megváltoztathatatlanul kísértet-életre van kárhozthatva, vagy a természetkutató objektív külvilága, vagy a tudat, amely elgondolásával az előbbit fölépíti, miközben saját maga abból visszavonul.”⁸

Poétikailag mindez feltéti a kérdést: hol foglal helyet ebben a szerkezetben maga a költő? A fizikus is, de a költő is szükségesnek tartja megfelelni erre is. Schrödinger: „A festő nagyméretű festményeibe vagy a költő költeményeibe néha jelentéktelen mellékalakokként beilleszti saját magát. Az *Odüsszeia* költője például abban a vak énekesben, aki a phaiákok csarnokában Trójáról dalol és a sok megpróbáltatáson átesett hőst könnyekig meghatja, szerényen nyilván önmagát illesztette be eposzába. A Nibelung-eposzban is van egy részlet, az osztrák földön való átvonulás, ahol egy költővel találkozunk, akiről az a sejtés, hogy az eposz szerzője. Dürer *Mindenszentek* című képén a felhőkben magasan lebegő Szentháromság körül két nagy körben álldogálnak imádkozva a hívők, az üdvözültek köre a levegőben, az emberek köre a földön. A királyok, császárok és pápák

⁶ Werner Heisenberg: *Physik und Philosophie* (1959), Ullstein Buch Nr. 249, West-Berlin 1961, 40. o. Magyarul: „Fizika és filozófia”, in *Válogatott tanulmányok* (ford.: Kis István), Gondolat, Budapest 1967, 102. o. „A kvantumelmélet, mint Bohr kifejezte, arra emlékeztet bennünket, hogy az élet harmóniájának keresése közben sohase följeítsük el: az élet színjátékában nézők és ugyanakkor szereplők is vagyunk.”

⁷ Charles Sherrington: *Man on his Nature*, Cambridge University Press 1940, 357. o. Magyarul: „A tudat, mindazok után, ami érzékeléssel megtudható róla, térbeli világunkban kísértetiesebb a kísérteteknél. Láthatatlan, megfoghatatlan, körvonal nélküli dolog, sőt egyáltalában nem is ‘dolog’. Érzékelés nem igazolja, és sohasem fogja igazolni.”

⁸ Erwin Schrödinger: *Válogatott tanulmányok*, i. k. 264. o.

alattuk. S ha emlékezetem nem csal, a földi körbe szerény mellékalakként, amely hiányozhatna is, a művész saját térdelő alakját is odafestette. Szerintem ez a legjobb hasonlat a szellem zavaró kettős szerepére: egyrészt ő a művész, aki az egészet megalkotta, a képen viszont jelentéktelen mellékfigura, amely el is maradhatna, anélkül hogy az összhatást lerontaná”.⁹ Mellé pedig idézhetem József Attila *Téli éjszakáját*:

Hol a homályból előhajol
egy rozsdalevelű fa,
mérem a téli éjszakát.
Mint birtokát
a tulajdonosa.

De folytatva a megszakított Schrödinger-idézetet: „[A]zon tipikus antinómiák egyikével van dolgunk, amelyek attól származnak, hogy legalábbis eddig még csak azon az áron sikerült érthető világgépet fölépítenünk, hogy a szemlélő és építő abból visszahúzódik, s nincs többé benne helye. A belekényszerítési kísérlet értelmetlenséget eredményez. [...] Mint ahogyan a tér-időbeli világmodell színtelen, néma és megfoghatatlan, vagyis hiányoznak belőle az érzékminőségek, ugyanúgy hiányzik belőle egyáltalában mindaz, aminek értelme egyedül a tudatos, szemlélődő és érző Énhez való kapcsolatban van. Elsősorban az erkölcsi és esztétikai értékekre és mindenféle értékre gondolok, mindenre, aminek kapcsolata van a történések értelmével és céljával. És mindez nemcsak hiányzik, hanem szervesen nem is illeszthető be. [...] A természeti történések önmagukban se nem jók, se nem rosszak. Ugyanígy se nem csúnyák, se nem szépek. Az *értékek* hiányoznak. Az értékek, és főleg az értelem és cél. A természet nem célok szerint cselekszik. Amikor egy organizmusnak a környezethez való célszerű alkalmazkodásáról beszélünk, akkor tudjuk, hogy ez csak kényelmes szólásmód. Ha szó szerint értjük, tévedünk. Világgépünk keretében tévedünk. Ebben minden csak szigorúan kauzálisan kapcsolódik egymáshoz. De tisztán természettudományos kutatással a legkevésbé sem tudjuk meghatározni a nagy egésznek az értelmét. Minél alaposabban vizsgálódunk, annál értelmetlenebb minden. A lejátszódó színdarab nyilvánvalóan csak a szemlélődő szellemmel való kapcsolatban nyer jelentést. De hogy ez milyen kapcsolatban áll vele, arról a

⁹ Uo. 278-279. o.

természettudomány csak értelmetlenségeket tud mondani: mintha éppen annak a színdarabnak a következményeként jött volna létre, amelyet éppen néz, s el is pusztul majd benne, amikor a Nap kihűl, s a Föld jég- és kősvataggá válik.”¹⁰

Ezzel pedig eljutottunk az „objektivitásból eredő hézag”-hoz. Ahhoz a tudati állapothoz, amelyet József Attila *Eszméletnek* nevez, a kauzalitással végiggondolt objektiválás határesetéhez:

Vasútnál lakom. Erre sok
vonat jön-megy és el-elnézem,
hogy szállnak fényes ablakok
a lengedező szosz-sötétben.
Igy iramlanak örök éjben
kivilágított nappalok
s én állok minden fülke-fényben,
én könyöklök és hallgatok.

Az európai gondolkozás határesetéhez érkezik a tudós is, a költő is. A költő így:

Én fölnéztem az est alól
az egek fogaskerekére –
csilló véletlen szálaiból
törvényt szőtt a múlt szövőszéke
és megint fölnéztem az égre
álmaim gőzei alól
s láttam, a törvény szövedéke
mindíg felfeslik valahol.

Az „értelem”-mel idáig jut a költő – mi lehet a „tovább”? A tudós így folytatja: „A világ csak *egyszer* adott. Semmi sem tükröződik. Az ősminta és a tükörkép egy. A térben és időben elterülő világ a mi elképzelésünk. Hogy ezenkívül még valami más is, arra legalábbis a tapasztalat [...] semmilyen támpontot sem nyújt.”¹¹ A költő pedig ezt vágja oda: „Nem volna szép, ha égre kelne / az éji folyó csillaga.” (*Ars poetica*). És ebben a

¹⁰ Uo. 279-280. o.

¹¹ Uo. 277. o.

gondolati összefüggésben a folytatás hetyke szavai épp az ellenkezőjét adhatják az eddigi magyarázatoknak („hörpintek valódi világot, / habzó éggel a tetején”¹²); ezáltal az esztétikai alkotás mint a világban-lét *mikéntje* jelenik meg. Mindezzel a kauzális gondolkozás határterületéhez érkezünk, amelyet a tudomány és a poétika más-más irányban egészíthet ki.

Szememben a huszadik századot az ennek megfelelő poétikai teljességben Ezra Pound képviseli a legkiforrottabban. Ugyanakkor az általa megvalósított szintézis alakulásában a kor költészete összemunkált. A magyar költészetből három költő egy-egy alkotását veszem szemügyre abból a szempontból, hogyan szervült az adott költők munkássága az imígyen megképződő poétikai szintézisbe. Megjegyezve természetesen, hogy minden szintézis viszonylagos, korok és nézőpontok bármikor átrendezhetik a viszonyítási szempontokat, új kérdező horizontokat nyithatnak, ennek megfelelően másfajta értékrendet kanonizálhatnak. A magam kísérlete Schrödinger ötlete mentén figyel föl olyan poétikai jelenségekre, amelyekről Szabó Lőrinc szavával én is elmondhatom: „ha it és most és én tekintem: / így forognak a csillagok!”¹³

1. József Attila: „Költőnk és Kora”

-Tragic joy

A *Költőnk és Kora*: József Attila egyik utolsó és mindenképp nagy jelentőségű költeménye. Két tárgyilagos leírását ismerjük a vers keletkezésének,¹⁴ amely egymást kiegészíti és mégis lényegileg ellentétes interpretációt tesz lehetővé. A filológus Tverdota György az életrajzhoz kötve tragikusan logikus keletkezéstörténetet mutat be: a költő orvosai-barátai unszolására a témátlanságot, az ihlethiányt teszi meg versalakító és szervező – ha nem is erővé és nem is ihletté, de legalább – tematikává. Ezzel szemben Vas István, emlékeit összerendezve, a vers személyes poétikai befogadás-történetét meséli el, a dalolhatóságot (nótához kötöttséget) és a záró képek felől haladó szerkesztettség boldog alkotói

¹² Az „Ars poetica”-ról készített tanulmányomban részletesen továbbgondolom a témát. A *Tanulmányok József Attiláról kötetben*, Anonymus, Budapest 2001, 209-234. o.

¹³ Szabó Lőrinc: Csillagok közt.

¹⁴ *József Attila: „Költőnk és Kora”*. Bemutatja Tverdota György és Vas István, Magyar Helikon, Budapest 1980.

hangoltságát hangsúlyozva. Mindkét leírás bizonyító erejű, egyik sem megy túl a tárgyszerűen köthető – életrajzi és poétikai – eseményekkel való kapcsolódáson. Kérdésem: elvben kizáró ellentétek-e a tragikus és a boldog; és József Attila esetében konkrétan a két leírás kioltja-e egymást?

Az 1992. június 18-19-én Pécsset, József Attila költészetéről tartott tanácskozásnak (amelyen jelen dolgozat ötletszintű vázlata is elhangzott) különböző indíttatású és témájú előadói egy dologban egybehangzóan arra a következtetésre jutottak (jutottunk), hogy a *Nagyon fáj* utáni, életrajzilag tragikusan megszakadó pályaszakasz egyfajta poétikailag leírható *derű* megfogalmazására törekszik.¹⁵ A megnevezésben konszenzusra ugyan nem jutottunk, nekem is csak utólag, az előadásokat reflektálva hívta föl a figyelmemet Kurdi Mária professzor, az ír irodalom szakértője a József Attila-versekkel egyidős kései Yeats-versek (az 1936-39-es *Last Poems*) közé tartozó költemények visszatérő kifejezésére, a biográfiai és a poétikai ellentétet hangsúlyozó *tragic joy* formulára: „Hector is dead and there’s a light in Troy; / We that look on but laugh in tragic joy” (*The Gyres*),¹⁶ „All things fall and are built again, / And those that build them again are gay” (*Lapis Lazuli*).¹⁷

De ne csak a magunk olvasatára hivatkozzam: az ír költő egyik monográfiusa, Louis MacNeice éppen emiatt a hangnemi megoldás miatt hasonlítja Rilkéhez Yeats-et: „Both Yeats and Rilke [...] insist, for all their recognition of misery and bewilderment and frustration, that the mainspring of Art, and even of Life, is *joy*. In the Tenth *Duino Elegy* it is, by a basic paradox, the personified *Lament* that leads the newly dead youth to the source of Joy, die *Quelle der Freude*, and tells him: *Bei den Menschen / ist sie ein tragender Strom*. (Among men it’s a carrying stream.) Yeats too held that a Lament can lead to the source of Joy and in a late poem makes the very true paradox that Hamlet and Lear are gay (Cleopatra’s suicide was after all an assertion of the values of life and of the joy of life also). Where Rilke, in spite of his loneliness, has to admit that *Hiersein ist herrlich*, Yeats

¹⁵ Főként Beney Zsuzsa, Horváth Iván és Szőke György előadásaira és hozzászólásaikra gondolok. A tanulmányok megjelentek az *Irodalomismeret* 1992. szeptemberi (III. évf. 2-3) számában.

¹⁶ A versidézet szó szerinti fordításban: „Hector halott, és Trója ég, /mi, akik nézzük, csak nevetünk tragikus gyönyörben.” (Gyűrűk)

¹⁷ Kálnoky László fordításában: „ledől s fölépül valamennyi mű, / s ki fölépíti újra, mind vidám.” (*Lapis Lazuli*)

has progressed through a series of disappointments to the conclusion: Out of Cavern comes a voice / And all it knows is that one word Rejoice.”¹⁸

És ha már Yeats monográfusa Rilke felé fordítja figyelmemet, én is idézhetem a *Duinoi elégiák* tizedik darabjának zárását, ahol a *Glück* kifejezés hangsúlyos jelenléte éppen ezt a kettősséget vonzza: a „steigendes” és a „fällt”, a növekvő és a lehulló ellentétét fogja egybe: „Und wir, die an steigendes Glück / denken, empfinden die Rührung, / die uns beinah bestürzt, / wenn ein Glückliches fällt.”¹⁹ Ez az ittlét boldogságát a mulandósággal egybeérezkelő szemlélet az, ami fölváltja az európai lírából (akár még az *Eszméletből* is) ismert dialektikus ok-okozati egymásutániságot („Csak ami nincs, annak van bokra, / csak ami lesz, az a virág, / ami van, széthull darabokra”). A rilkei „Hiersein” és „Dasein” megjelenése ez a versben, amely egyszerre jelenti a tett nélküli képek és a képek nélküli tettek jelenlétét. De erre még visszatérünk.

Az emberi történetet ellenpontoszó poétikai pozíció, a kettőt dialogikus helyzetbe hozó versszerkesztés éppen ekkor, József Attila legutolsó verseinek keletkezése idején hangsúlyosan jelen van a kortársi magyar- és világlírában. Ha pedig ezt figyelembe vesszük, Tverdota György filológusi keletkezés-rekonstrukciója és Vas István érzékeny befogadó-poétikai megfigyelései nemhogy kioltanák egymást, de éppen hogy együttesen a vers leírásának új horizontjára hívják föl a figyelmet: a vers a húszas évektől kiteljesedő, a század reprezentatív poétikai formációját

¹⁸ Luis MacNeice: *The Poetry of W. B. Yeats* (1941), Faber paper covered editions 1967, 162. o. „Mind Yeats, mind Rilke, az általuk megismert szenvedés, zavar, és reményvesztettség ellenére ragaszkodik ahhoz, hogy a Művészet, s mi több, az Élet fő hajtóereje az öröm. A tizedik Duinoi Elégiában alapvető paradoxonként a megszemélyesített Panasz vezet a nemrég meghalt ifjút az Öröm forrásához, és azt mondja neki: Emberi körben megtartó folyam-áram [Tandori Dezső ford.]. Yeats is azt tartja, hogy a Panasz el tud vezetni az Öröm forrásához, és egyik kései versében leírja ezt a nagyon is igaz paradoxont: Hamlet és Lear vidám [Kálnoky László ford.], (Kleopátra öngyilkossága végül is az élet értékének – és az életörömnek is érvényesítése). Ahogy Rilkének, a maga elhagyatottsága ellenére föl kellett tételnie, hogy az Ittlét gyönyörű, Yeats a csalódások során eljutott ehhez a következtetéshez: A barlangból jö egy hang, / Egyetlen szót tud: örvendj!”

¹⁹ Szabó Ede fordításában: „És mi, az egyre növvő boldogság / álmodói, mi úgy hatódnánk / meg, már szinte a döbbenetig, / mint, ha lehull, ami boldog”; Feller Gyulánál: „a fölszálló öröm” és „hogyha lehull, ami boldog”; Tandori Dezsőnél: „a boldogság fokozását vélők” és „ha lehull, aki boldog”.

jelentő dialogikus versbeszéd²⁰ egyik megvalósulásaként méltatható. Hogy e jelzett versbéli gyakorlaton belüli helyét is pontosítsam, egy megoldatlan filológiai kérdést kell kiemelnem a két idézett dolgozathoz.

-Egy dedikáció sajátos jelzése

A vers dedikációja Hatvany Bertalannak szól, aki akkoriban családja nevében József Attila mecénatúráját látta el. Mint *e szerep* honorálását fanyalogja a dedikáció tényét Vas István, és mint a segílyt ellensúlyozó esetleges baráti ajándékot jellemzi Tverdota. A magam részéről a dedikációt nemcsak az iparmágnáshoz kötném, hanem az *orientalistához is*, akinek *Ázsia lelke* című könyvével József Attila is foglalkozik kritikusként.²¹ És ha számításba veszem az ajánlásnak ezt a vonatkozását is, akkor a verset az európai gondolkodásmód egy kiemelt fordulópontja poétikai befogadásaként is bemutathatom.

Ha párhuzamosan olvasom a *Költőnk és Kora* „semmi”-ből teremtett részletét és a *Tao te king* első darabját, sajátos egybecsengést vélek kihallani. József Attilánál:

Ugy szállong a semmi benne,
mintha valaminek lenne
a pora...

Ugy szállong a semmi benne,

mint valami: a világ
a táguló űrben lengve
jövőjének nekivág;

mindenség a semmiségbe',
mint fordítva, bennem épp e

²⁰ Lásd: „de nem felelnek, úgy felelnek”. *A magyar líra a húszas-harmincas éves fordulóján*, szerk: Kabdebó Lóránt és Kulcsár Szabó Ernő, Pécs 1992 (JPTE Irodalomtudományi Füzetek).

²¹ Hatvany Bertalan: *Ázsia lelke*, Franklin, Budapest é. n.; József Attila: „Ázsia lelke. Megjegyzések Hatvany Bertalan könyvéhez”, *Szép Szó* 1936. március. Kötetben: *Összes Művei III.*, Budapest 1958, 179-183. o.

gondolat...

Úr a lelkem. Az anyához,
a nagy Úrhöz szállna, fönn.

Karátson Gábor fordításában pedig a *Tao* részlete:

Semminek nevezzük
Ég és Föld kezdetét
Létnek nevezzük a
Tízezer Dolog Anyját
vagyis hát
legyen is csak örökre Semmi
hogyan megláthassuk a Csodát
legyen örökre Lét hogy
megláthassuk körvonalát
és együtt lakik ez a pár
de más a nevük színre lépve már
együtt laknak ők a Mélység
Mélység egyre mélyebb Mélység
Minden Csoda Kapuja.

A dedikáció címzettje a költő életében még nem készítette el a maga teljes fordítását, amely különben is különbözik Karátsonnak a verssel összecsendő szövegétől.²² Ugyanakkor, ha a felszínes olvasás igazolja is a kultúrát olvasó fizikus Schrödinger szellemes meglátását, mely szerint ahány fordításban olvassuk a *Tao* darabjait, annyi különböző verset találunk,²³ a magyar fordítások végül is szerkezetükben mégis csak hasonlítanak

²² Lao-ce: *Tao te king*, ford. és az utószót írta Karátson Gábor, Cserépfalvi, Budapest 1990; *Az út és az ige könyve: a Tao Te King*, Hatvany Bertalan magyar fordítása bevezetéssel és magyarázatokkal, Látóhatár (München) 1957; 2. kiad. Újvári-Griff 1977.

²³ „Egyszer a Tao-te-king két különböző német fordítása került a kezembe. Emlékezetem szerint csak hébe-hóba lehetett ráismerni, hogy ugyanannak a kis kínai írásműnek a fordításáról van szó.” Erwin Schrödinger: „Mi a ‘reális’?”, in *Válogatott tanulmányok*, i. k. 300-301. o.

egymásra: csak a fogalmi megnevezésben különböznek.²⁴ Persze a József Attila-verssel való hasonlítást éppen ez a „csak” háríthatta el mostanáig: ugyanis Hatvany Bertalan a „Lét” és „Nemlét”, Ágner Lajos a „vágy nélküliség” és „vágy”, Weöres Sándor a „vágytalan” és „vágya van” szópárt használta; Karátson Gábor vezeti be a fordításába a „semmi” szót, ezt a huszadik századi európai filozófiában használatos kulcsszónak megfeleltetett magyar megnevezést. Karátson ezzel egyfajta, a különbséget mérhetővé tevő összehasonlítási alapot teremt az európai és keleti gondolkozás között. Kérdés: József Attila is megtette-e tudatosan gondolkozásában ezt az utat, avagy ösztönösen talált rá a nyugati gondolkozásban verse idején jelenlévő fogalomra.

Egy kétségtelen: a költő olvashatta és hallhatta Hatvany Bertalan 1935 karácsonyán elhangzott előadását, amelyben szó volt a *Tao te king*ről is, sőt a bemutatott próbadarabot is ismerhette:

Van egy valami, Valami titokzatos
 Még nem volt ég, se föld, s ez létezett.
 Csendben volt, egyedül volt.
 Egyedül áll és változatlan.
 Kört ír le s mégis változatlan.
 Nevezhetném Világ-anyjának
 De nem tudom nevét.
 Talán mondhatnám: Lét vagy Értelem,
 Vagy nagynehezen Nagy-nak mondhatom.
 Nagy: mindig mozgásban lévő
 Örök mozgás az, végtelenség
 S a végtelen magába visszatér.

Hatvany pedig utóbb, *Tao*-fordításában az 5. vers utolsó két sorához („Hiú szavak hiú soránál jobb a szívünk középútját követni”) ezt a kommentárt fűzi, mintegy megfeleltetve a József Attila-i helyet e részlettel: „Csung

²⁴ Lao-ce: *Tao-te-king*, kínaiból ford. és kiad.: Ágner Lajos, Officina, Budapest 1943; Lao-ce: *Az Út és Erény könyve* (Tao te king), ford. Weöres Sándor, Európa, Budapest 1958.

egyaránt jelent közepet, középutat és azt, amit – József Attila szavaival – szívünkben hordunk.”²⁵

Egy bizonyos: a vers dedikációja tematikailag is kapcsolódik Hatvany Bertalanhoz, a vers pedig kapcsolódik az európai természettudományos gondolkodás válságához. Éppen hogy annak két véglete, egy ateista és egy agnosztikus válfaja csap össze benne. Egy törésvonal jelenik meg.²⁶ Hogy az áthidalásában a *Tao te king* is megjelenhet? Én belehallom. A filológia pedig nem mond – szerintem – ellene.

-Behatolás a „hézagba”

Feltételezésem szerint a József Attila-i poétikai gondolkodás a Szabó Lőrinc-i *Az Egy álma*iban jelzett külső és belső világ egyszerre-megélésének útját választja: „Nappal hold kél bennem s ha kinn van / az éj – egy nap süt idebent”. De az *Eszmélet* kauzális poétikája idején ennek poétikai érvényét

²⁵ Hatvany Bertalan: Konfuciustól Nehemiásig. Fölolvasatott az IMIT 1935. dec. 25-i ülésén. Különlenyomat az IMIT 1936-os Évkönyvéből. Idézett vers: 104. Hatvany Bertalan magyarázatként fölhasznált, szabadon idézett József Attila-kifejezésére Mezővári László hívta föl figyelmemet, ugyanő jelezte, hogy Hatvany fordításának második kiadása hátsó borításán a szerző életrajzát így zárja: „E könyv egyben búcsú. Maradj fölöslegesnek – mondotta József Attila.”

²⁶ A József Attila Hatvany Bertalannak szóló dedikációjában rejlő, személyreszóló tematikus kapcsolódást hangsúlyozza Hatvany Bertalan emlékezése is (Vezér Erzsébet: „Beszélgetés Hatvany Bertalannal”, *Kritika* 1980, 12. sz.; *Irodalomismeret*, VI. évf., 1995, 3. sz.). Az emlékezés egy metafizikai jellegű beszélgetésre utal: „Egy héttel azelőtt, vagy valamikor, a világűr terjedésének a funkciójáról beszélünk, pedig igazán sem az ő, sem az én mesterségemhez nem való valamiről, de olyasmiről, ami elvontan mindkettőnket kellett hogy érdekeljen, és hogy ma még élek, ma is még érdekel az idea. Tudja jól, hogy ma úgy állunk, hogy két teória van: a big-bang, a teremtés ősatomrobbanása, és a Holt-féle állandó hidrogénkitörés. A Holt-teória nem létezett akkor még, a big-bangról beszélünk és a Doppler-effektről, melyet egyikünk nem értett, de érdekes volt. És végtelenségéről, kozmikus törvényről, amit Attila természetesen, mint jó marxista, ateista terminológiával fejezett ki, én pedig mint jó agnosztikus a mai napig úgy fejezem ki, ha kedvem van, hogy így fejezzem ki, hogy az Isten. Értve ezalatt természetesen nem azt az antropomorfi istenséget, aki ábrázolható volna vagy akinek a személyi tulajdonságai különösebben bizonyosak vagy fontosak lennének, a kozmikus törvényeknek az összességét jogom van így nevezni, ha kedvem van. Ilyesmikről beszélgettünk barátságosan, pár nappal később jött ezzel a verssel: Íme itt a költeményem. És elolvasta, Megköszöntem nagyon.” (*Irodalomismeret*, i. sz., 11-12.)

még megkérdőjelezi: „ügyeskedhet, nem fog a macska / egyszerre kint s bent egeret.”

Csakhogy itt azzal az antinómiával találkozunk, amelyet Schrödinger az ókori filozófusokhoz vezet vissza: „Hérakleitosz tudja, hogy az álomban és éber állapotban tett érzékelések között önmagukban nincs különbség. A valóság egyetlen kritériuma a közösség. Ennek alapján konstruáljuk meg a reális külső világot. Minden tudatszféra részben átfedi egymást – nem éppen ennek tulajdonképpeni értelmében, ez lehetetlen, hanem olyan testi reakciók és közlések révén, amelyek megértését kölcsönösen megtanultuk. A tudatok közös része alkotja a valamennyiünk számára közös világot. [...] Aki az utóbbit nem ismeri el [...] bolond; vagy úgy cselekszik és beszél, mint egy alvó; mert az álomban elfordul az ébren levők közös világától a saját álomvilága fölé.”²⁷

De fölvetődhet a kérdés: ha Énünk *maga* a világgép, azonos az egésszel, és ezért nem lehet annak része, akkor hogyan magyarázható, hogy a tudat-Ének száma nagy, a világ viszont csak egyetlen. A tudatok „közös része” hogyan alkotja a valamennyiünk számára „közös világot”? Hogyan lehet, hogy a részleges tudattartományok tartalmi részben fedik egymást, és aki hallucinációit vagy álmoképeit összetéveszti a valósággal, örültnek nevezzük?

Ez az a pont, ahol természettudós gondolkodás és poétikai cselekvés keresztezi egymást: az egymást fedő tudattartományok kommunikációja nyelvi eszközzel történik. A kérdés a nyelvi meghatározottság kérdését is fölveti: „[A] tudatszférák kérlelhetetlen elkülönültsége, egymástól való teljes és kifürkészhetetlen kizártsága következtében pillanatnyi kételyünket fejeztük ki, vajon egyáltalában képesek leszünk-e valaha határozottan állítani, hogy tapasztalataink különböző áramainak egy része (az a rész, amelyet ‘külsőnek’ nevezünk) hasonló, sőt csaknem azonos. De mihelyt rájövünk, hogy e pont tekintetében megvan a megértés lehetősége, s hogy a rendelkezésünkre álló nyelvekben szerencsére megvannak a megértéshez szükséges eszközeink is, rögtön hajlamosak vagyunk a megértés pontossági fokának túlbecsülésére és az elkerülhetetlen korlátokról való elfeledkezésre.”²⁸ A kauzális gondolkodás elfeledkezik a korlátokról és csak a „külső” tapasztalatok „hasonló, sőt csaknem azonos” mezőiről vesz tudomást, s kirekeszti „az egymástól való teljes és kifürkészhetetlen

²⁷ Erwin Schrödinger: *Válogatott tanulmányok*, i. k. 257-258. o.

²⁸ Uo. 296-297. o.

kizártság” következményeit, azokat a hallucináció vagy álomkép világába utalja, az azt nyelvileg megfogalmazni akarót örültnek minősítve.

A természettudós ezen a ponton csak kételyét jelzi, korlátokról beszél, csakhogy e hézag a költő számára az alkotás során megoldandó feladatként jelentkezik. József Attila életműve építkezése során éppen a legnehezebb életrajzi pillanatban találkozik ezzel a problémával. Baráti, orvosi és önarcképe egyként a *bolond* létezése biológiai tényével fenyegetik akkor, amikor poétikai gondolkozásában az alkotói eszközének, a nyelvnek az alkalmazásában ahhoz a pozícióhoz jut el, amelyet a filozófiai közgondolkodás Hérakleitosz óta éppen a szocializációs konszenzus alapján bolondnak minősít.

A dialogikus poétikai gyakorlatra való rátérés (nem ilyen kiélezett életrajzi párhuzammal és nem ilyen végletes poétikai következtetésekkel) a 20-as évek végén Szabó Lőrinc esetében is pszichés és alkotói válságot váltott ki: egyéves hallgatást, több éves drogos életmódot. József Attilának Tverdota által számba vett alkotói önértékválsága ebből az egymást fölerősítő életrajzi és poétikai válságból eredeztethető. De ezzel magyarázható a Vas István által megérezett alkotói öntudat derüje is: a mélypontban összesúlyozódó kiindulási lehetőség, a Semmi keleti formájú értelmezése, a Valami ellentett horizontja, a „tragic joy” belső dialógusa.

József Attila végül is a *Költőnk és Kora* című versben jut el e komplex problematika – öntudatos vagy sejtelemszerű – csomósodásához, a nyelvi meghatározottság megkérdőjeleződésének átélése következtében. Akár előlről építettnek (Tverdota), akár hátulról ihletettnek (Vas István) tekintsük is a verset: mindkét helyén éppen a nyelvi konvenciókból való kioldás az alkotás kimondott célja, a vers belső történetének témája. Előlről: a hangok újrakomponálása a fogalommal szemben; hátulról: a jelző és jelzett közötti logikai egyezség felmondása („boldog / halmokon a hullafoltok”). „Nem való ez, nem is álom”: itt szűnik meg a kettőzött világ, az objektívátság. Ezt a határhelyzetet még egyszer, ironikusan európai nevének akarja nevezni, de csak képletes idézőjelre futja („úgy nevezik, szublimálom ösztönöm”); erősebb az oldás: a nyelvtől elszabaduló kép („mint oszol”).

Itt térnek vissza a *Tao te kinghez*. Ezúttal Hatvany Bertalan fordítását idézem: „Járható út nem örök út, / kimondott név nem örök név.” A fordításhoz fűzött jegyzetében Hatvany még meg is jegyzi: „Waley [...] így fordítja a mondatot: az az út, amelyről szólhatunk, nem a Változatlan Út,

az a név, amelyet megnevezhetünk, nem a Változatlan Név. [...] a hagyományos értelemben, arra az igazságra utal, hogy az emberi szóhasználat sohasem képes a dolgok igazi lényegét kifejezni. Minthogy magunk is meg vagyunk győződve arról, hogy a kimondott vagy megnevezhető szó nem örök név, fordításunkban e hagyományos értelmezést választottuk.”²⁹ Ez a pont, amelyben „a vas világ a rend” megszűnik poétikai ihlető lenni: megtörténik a „természettudományos gondolkodás helyesbítése”, elkövetkezik a „Kelettel való keveredés”.³⁰

József Attila akár tudatosan kapcsolódott ehhez a szemlélethez, akár sorsa a poétikában vezette erre, a jelentéstől eloldott szavak hangoltságát választja, a dúdolható pseudo-képet.

Ha Szabó Lőrinc poétikájával vettem eddig össze, itt egy másik véglettel kell szembesítenem ezt a fajta József Attila-verset: Weöres Sándor válasza e kihívásra a tudat egységesítéséhez vezet, ahol a sokszorosság csak látszat. Az Istennel való egyesülés misztikus élménye szabályszerűen ehhez a fölfogáshoz vezet olyankor, amikor erős előítélet nem állja útját. Ez annyit jelent, hogy Keleten könnyebben, mint Nyugaton. Schrödinger e misztikus metafizikára jellemző szöveggént egy XIII. századi perzsa-izlám misztikustól, Aziz Nasafitól idéz: „Az élőlények halálakor a lélek a lélekvilágba, a test a testvilágba kerül vissza. De eközben csak a testek változnak. A lélekvilág egyetlen lélek, amely fényként áll a testvilág mögött, s minden egyes létrejött lényen, mint ablakon átcsillan. Az ablak minőségétől és nagyságától függően több-kevesebb fény hatol a világba. A fény maga azonban változatlan marad.”³¹ Szinte ennek a szövegnek az illusztrációja is lehetne Weöres: *Grádicsok éneke* című versciklusának záró darabja. Szövege a „testvilág”-ot éppúgy érzékeli:

Vagy azért kell-e élnem,
 hogy haldokolva, kedvét
 messziről sóvárogjam kiszakadtan,
 örvényben ingva nézzem,
 mily diadalmenetként
 vonúl, nem növe-fogyva, mozdulatlan!

²⁹ *Az út és az ige könyve: a Tao Te King*, i. k. 19. o.

³⁰ Erwin Schrödinger: *Válogatott tanulmányok*, i. k. 269. o.

³¹ Uo. 269. o.; az idézetet veszi: Fritz Meyer: *Eranos-Jahrbuch* 1946, Rheinverlag, Zürich 1947, 190. o.

Akárcsak a „lélekvilág”-ban való elhelyezkedést:

A változó világon
 átnyúlva szakadatlan,
 fürdöm oly végtelen harmóniában,
 mit a művészi álom
 nem rögzíthet szavakban,
 belőle a versben szilánk van.

Ez a szünetlen élmény
 eltávolít a földtől,
 fejemet kéken-túli égbe ásom,
 többé már nem remélvén
 táplálékot göröngytől,
 zord idegen lett boldog vallomásom.

Nem gyarapodni többre,
 nem élni, oda vágyom,
 honnan hűségesen kísér szerelmem,
 izzón olvadni benne,
 legyen szabadulásom
 attól, mi én, s nem az ő tükre bennem.

Ez esetben a poétikai sokféleség már ennek az ismét biztosított meghatározottságnak a védelmében való artisztikus lazaság: a nyelvi-képi oldottság nem az individuális szabad akarat teherpróbája egyben, hanem a személyes létezés elrendezettségének, biztonságérzetének megnyilvánulása.

-Poétikai eredmény: elégia – a világirodalom horizontjáról

Végül fölvetem a vers sajátos (esztétikai létéből fakadó) mivoltának kérdését: rákérdzek a műfajára.

A preconcepciós irodalomtörténetben József Attila kortársaitól elkülönítve, önmaga mértékegységeként szerepelt. De hát tragikus sorsa valóban elkülönítő, csak tragikus jellegű költészetet válthatott ki, avagy éppen hogy a kortársak törekvéseivel kapcsolható poétikai jellegzetességekből épül? Szerintem az adott vers arra is példa lehet, hogy a

kortárs magyar és világirodalom poétikai eseményeivel összevessük: a tragikus és az elégiai egyszerre való jelenléte adja a vers poétikai dialogizáltságát.

A konkrét versben adódó poétikai megoldás felé nemcsak saját költészetének logikája, de nem is csak a természettudományos gondolkozás hézagainak kitöltési igénye vezethette. Példaként állhatott előtte a már idézett Rilke-elégia is (ha egyáltalán ismerte és nem egymástól függetlenül jutottak egyazon poétikai konklúzióra). Mind a kilencedik, mind a tizedik Rilke-elégia ugyanis az embernek a nyelvvel való viszonyát is fölveti, mint a világban való létezés „miként”-jének meghatározóját. Ezeknek a verseknek a folytatásaként jelenhet meg a József Attila-vers eleje, a dolgokat megnevezni akaró, a hangokig lebontó analízise. Egyrészt a kép nélküli cselekvés („ein Tun ohne Bild”), a megnevezés, a kimondás válik az ember (és versben a költő) feladatává.

Idézek a kilencedikből: „Sind wir vielleicht hier, um zu sagen: Haus, / Brücke, Brunnen, Tor, Krug, Obstbaum, Fenster, – / höchstens: Säule, Turm... – aber zu sagen, versteh, / oh zu sagen so, wie selber die Dinge niemals / irmig meinten zu sein”. És a tizedikből: „Und höher, die Sterne. Neue. Die Sterne des Leilands. / Langsam nennt sie die Klage: Hier, / siehe: den Reiter, den Stab, und das vollere Sternbild / nerulen sie: Fruchtkranz. Dann, weiter, dem Pol zu: / Wiege, Weg, das brennende Buch, Puppe, Fenster. / Aber im südlichen Himmel, rein wie im Innern / einer gesegneten Hand, das klare glänzende M, / das die Mütter bedeutet...”³²

Ide idézhetem folytatásként a József Attila-vers nyitányát, mely erről a horizontról nem a témátlanság cselekvéstelensége, hanem éppen a megnevezés cselekvése:

Íme, itt a költeményem.

Ez a második sora.

K betűvel szól keményen

³² Tandori Dezső fordításában a Kilencedik: „Talán azért vagyunk itt, hogy azt mondjuk: ház, híd, / kút, kapu, korszó, gyümölcsfa, ablak legföljebb: / oszlop, torony... de tényleg mondani, értsd meg, / ó, úgy mondani, ahogyan a dolgok, mélyeiken sem, / nem, nem gondolták volna, hogy így vannak.” A Tizedik: „S följebb: csillagok. Újak. A fájdalomföld csillagai. Lassan / nevezi meg őket a panasz: – Lásd, ott: / a Lovas, az a Bot, amaz meg, a teljesebb csillagkép, / íme: Gyümölcskoszorú. De tovább, a pólusig, így jön: / Bölcső; Út; Égő Könyv; Bábu; Ablak. A déli / égen pedig, oly tisztán, mint egy áldott / kéz tenyerében, a tündöklettel csillámoló M, / a nagy Mindenség közelítése: az Anyáké...”

címe: „Költőnk és Kora”.

Másrészt megjelenik a cselekvés nélküli kép, a természet, a hasonlat, a fausti *Gleichnis*, amely a huszadik században is a tragikus léthelyzet feloldásának poétikai megjelenési formája, mint ezt Németh G. Béla Babits „elégikusságaként”,³³ őt követve jómagam a *Harc az ünnepért* és a *Tücsökzene* poétikájaként jellemeztünk, de ugyanez megjelenik a *Tizedik duinói elégiában* is: „Aber erweckten sie uns, die unendlich Toten, ein Gleichnis, / siehe, sie zeigten vielleicht auf die Kätzchen der leeren / Hasel, die hängenden, oder / meinten den Regen, der fällt auf dunkles Erdreich im Frühjahr.”³⁴

És ezt követi a József Attila-vers záró négy sora az egyszerre növekvő és lehulló boldogságról. Ennek az elégiai hangoltságnak szellemében fogant a *Költőnk és Kora* záróképsora is:

Nézd ez esti fényt, az esttel
mint oszol...

Piros vérben áll a tarló
s ameddig a lanka nyúl,
kéken alvad. Sír az apró
gyenge gyep és lekonyúl.
Lágyan ülnek ki a boldog
halmokon a hullafoltok.
Alkonyúl.

De záruljon a kör: ugyanezt a kettőséget olvashatta a dedikáció kitüntetettjétől vagy hallgatta előadásában is. Egyrészt a megnevezés fontosságáról: „amit Konfucius megigazulásnak, helyreigazításnak nevez, az valóban valami teljesen egyedülálló az emberi szellem történetében. Amidőn megkérdezték, mit tart a legfontosabbnak a világban, azt mondta:

³³ Németh G. Béla: „Hasonlóság, hasonlat, példázat”, in *11 vers*, Budapest 1977, 189-210. o.

³⁴ Tandori Dezső fordításában: „Ám ha a végtelenül holtaktól ~~ke~~ne szívünkben / valami hasonlat, lásd, ez esetleg a csupaszon álló /mogyoró csüngő barkáira mutatna, vagy éppen / az esőt gondolná, mely a sötét földekre zuhan le tavasszal.”

a nevek helyreigazítását, [...] úgy érzi, hogy a fogalmak összezavarása minden baj okozója”.³⁵

Másrészt, a *Tao te kingre* visszatérve, éppen a természettudós későbbi gondolatmenetével egybehangzón: „Aki leküzd a szomszédját, aki túllép a látható világ alkotta vágyakon és érzelmeiken, az leküzdötte az ok és okozat láncolatával meghatározott sorsát! Mert ok és okozat nincsenek az egyénhez, az egyén életéhez kötve. Az egyéni életen túl működnek tovább az elmúlt tettek, az elhangzott szavak és az elgondolt gondolatok következményei s szétgyűrűző rezgéseik megbolygatják, meghullámoztatják a lét tengertükrét. Egyén nincs, minden pillanatban más vagyok már, mint az előzőben: illúzió a pontoknak az a folyamatossága, amit én-nek nevezünk”.³⁶ És ugyanott, a *Tao te king*-idézet mellett a szöveg, amely Rilkéhez és magához a vershez is hasonlóan a boldogság fogalmát definiálja a tett nélküli képpel: „a bölcs szerinte visszavonul a pusztába, vagy nem is a pusztába: a természetbe. Abba a természetbe, amellyel egy az ember. A boldogság szerinte nem tettekben kerül megvalósulásra, hanem a befelé forduló lélek szemlélődéseiben”.³⁷ A József Attila-vers ennek szellemében, önmegszólító felhanggal (a vers leírói végül is nem tudták eldönteni: megszólítás vagy önmegszólítás): „Hadd most azt el, hadd most ezt el. Nézd.”

József Attila a *Nagyon fáj* utáni pillanatban mind a magában megképzett szerelem- és isten-képzet, mind pedig a *Költőnk és Kora* című vers poétikai gondolkozása által sajátos keresztúthoz érkezett. Jött – mint a magyar lírai hagyomány politikussága okán minden költőnk – egy célokságú, pedagógiai célzatú, hasznosságelvű költői tradícióból, melyhez közben egy marxista objektivációs elvet is társított, amely esztétikai gondolkozását a materialista tükrözés-elvben megrögzítette: mindezeket az elveket végül is poétikájában eloldva magától – a legnehezebb, tragikus életrajzi eseményeket átélve – eljutott a korszak legjellegzetesebb költői gyakorlatáig: olyan poétikai eseményeket rögzít az adott versben, amelyek együtt olvashatók a korszakot történelmileg leginkább reprezentálható természettudományos gondolkozással; problematikájában összhangban van a hazai (Babits, Kosztolányi, Szabó Lőrinc) és világlíra (Rilke, Yeats, Pound) eseményeivel. A versnek ez a probléma-érzékenysége szinte a kor

³⁵ Hatvany Bertalan: *Konfuciusztól...*, i. t.107.

³⁶ Uo. 109.

³⁷ Uo. 104.

természettudományos gondolkozói problematikájának is megfelelő. Ne csak a későbbi magyarázót, Schrödingert idézzem, de azt a gondolkodó tudóst, akinek könyve megfordult – ebben Vas István és Tverdota is egyetért – a költő kezében, Eddington: „A fizikai világról vallott jelenlegi fölfogásunk jóformán bármit befogadhat, annyira üres [...] A jelképek vázrendszere saját ürességét hirdeti. Nemcsak megtölthető, de egyenesen követeli is, hogy töltsék meg valamivel, ami a vázat anyaggá, a tervet kivitellé, a jelképet magyarázattá alakítja át. És ha a fizikus valaha megoldja az élő test problémáját, nem esik majd kísértésbe, hogy az eredményre mutatva kijelentsse: Ez vagy te.”³⁸ Az éppen a költő dolga, szemben a természettudóssal, ezt a keleti-filozófiai szlogent Szabó Lőrinc emeli verscímbe – József Attila az ellentétet magát építi bele versébe.

Melyik kihívásnak felelt meg végül is József Attila Siesta-beli elégiája? A kor gondolkozásában és poétikájában benne volt e vers lehetősége. A költő nem direkt megfogalmazásokkal válaszol, hanem poétikai megvalósulással. Éppen ezért a kortárs csak érezhette, hogy nagy verset kapott kézhez, hogy nagy verset olvashat. A versben megtestesülő problematika ugyanakkor csak a történetileg érvényes problémaérzékenység horizontjáról válhat számbavehetővé és leírhatóvá.

2. Szabó Lőrinc: „Hálaadás”

-A kétségbeesés analízise

Szabó Lőrinc költészetében a harmincas évek közepén jelenik meg a keleti – indiai és kínai anekdotákat etikai célzattal földolgozó – *tematika*. Látványosan és hangsúlyosan az 1936-ban egybegyűjtött *Különbéke* című kötet versei idején. Ugyanakkor megkockáztatom, hogy ez a tematikai figyelem olyan ideológiai-filozófiai érdeklődés eredménye, amely nem vált egyidejűleg poétikai jellegű befogadássá. Ellentétben Weöres Sándor ugyanakkor megjelenő figyelmével, aki éppen poétikai gyakorlatába építette az érdeklődését fölkelő keleti hatásokat, Szabó Lőrinc a keleti filozófiák tanulságait egy hangsúlyosan európai logikával működtetett poétikai gyakorlatban hasznosította. A *Vers és valóságban* mondja egyik verséről: példái „régii hindu és kínai mesterek, noha újak és európaiak is lehettek

³⁸ Eddington: *A természettudomány új útjai*, i. k. 299-300. o.

volna”.³⁹ A goethei költői hagyományt követve alakítja ki sajátosan, a keleti tematikát fölhasználva, a magyar költészetben így is új tájékozódást megjelenítő költészetét.

Éppen ezért hangsúlyozandó, hogy ezt a tematikai kinyílást megelőzte az 1932-es *Te meg a világ* kötet két keleti témájú verse, a tulajdonképpen műfordításként is föltűntethető *Rigvéda*⁴⁰ és a *Tao te King*, melyekkel a Russell-féle analitikus szemléletet⁴¹ egészítette ki a világ ellentéteinek egybeolvasását biztosító, hangsúlyosan a nyugati gondolkodásra épülő költészetét. A *Különbéke* epikus poétikai világa *abban a személyiséglátomásban* igyekszik berendezkedni, az analízis beosztott elemeiként alkalmazva-fölhasználva tájékozódása tematikai kiteljesülését. Tandorival való szembesülésünk főként a *Különbéke* megítélésében éppen ebből következik.⁴² Ő a hagyományos analitikus poétika gyakorlatát követő Szabó Lőrinc-i költészetet kevesli, én pedig a hagyományos poétikán belül elért eredményeket hangsúlyozom: a költői világkép, az analízis kiteljesedését egyfajta klasszicizálódás létrejöttéként értékelem: a kései Rilke és Yeats társaként a *tragic joy* hazai megformálását. Az *Ardsuna és Siva* című verset idézve:

a mindenség két fele falja egymást
és az idill szörnyekkel van tele.

³⁹ Lásd a „Szánalom” című versről írottakat, in Szabó Lőrinc: *Vers és valóság. Bizalmas adatok és megjegyzések*, a szöveggyűjtést végezte Lengyel Tóth Krisztina, Osiris, Budapest 2001, 91. o.

⁴⁰ Szabó Lőrinc maga is szerepelteti már első *Örök Barátaink* kötetében is 1941-ben. „A teremtés himnusza” címmel lásd *Örök Barátaink* I-II., Osiris, Budapest 2002, 1. kötet, 657-658. o.

⁴¹ Lásd Rába György: Szabó Lőrinc, Akadémiai Kiadó, Budapest 1972; majd az én *Útkeresés és különbéke* című monográfiámban továbbgondolva. Ez a rásegítés a valóság objektív adatainak tiszteletben tartására készíti a költőt, másrészt ahhoz segíti, hogy ezekből az adatokból önmaga meghatározására szubjektív érvényű látomást alkothasson továbbalakítva az európai gondolkodás rendjét.

⁴² Tandori Dezső: „Szabó Lőrinc: Különbéke”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 1980, 949-958. o.; Kabdebó Lóránt: *Szabó Lőrinc pályaképe*, Osiris, Budapest 2001, 107-146. o.; Tandori Dezső: „Kabdebó Lóránt: Szabó Lőrinc pályaképe”, *Új Holnap* 2002. tavasz, 149-154. o.

A költemény buddhista eredetű tanulságát például a *Gyres yeatsi* világgépével összevetve a magyar költészet nyelvén hallom a világtájakat összehangoló szövegösszefüggést:

Hector is dead and there's a light in Troy;
We that look on but laugh in tragic joy.

Az efajta buddhista tanulság ugyanakkor Szabó Lőrincnél éppen a tragikus bezárultságot szilárdítja meg. Azt a személyes élettapasztalatot, amely a kiábrándultság és tehetetlenség világtapasztalatát köti össze a közép-európai történelmi csalódások aktuális megjelenésével. Szabó Lőrinc ezáltal költészetében poétikailag igazolva látja mindannak a személyes és politikai színezetű buktatónak a megkerülését, amiktől különböző okokból magánéleti megnyilvánulásaiban nem mindig határolhatta el magát. Ehhez éppen az analitikus költészetnek ez az európai hagyománya szükségeltett, amelynek költői eredményeivel fölül tudott emelkedni a személyes életrajzi- és politikai tapasztalatokon. A háború után, védőbeszédeiben⁴³ ezeket a verseket joggal idézhette mint sajátos felülemelkedését az önmagát és kortársait kétségbeejtő vélelmeken. Védőbeszédében gyöngyszemekként csillannak meg a keleti tanulságokkal dekorált analitikus versszövegek. Önmegmentés születhetett a bezárulásból: költői értékteremtés. Az európai költészet egyfajta hagyományának kifejlesztésére alkalmazta a keleti tematika beépítését költészetébe: a kétségbeesés analizálására. Fordítások és saját versek születnek ezután ebből a poétikai gondolkozásmódból. Ebbe a sorba tartozott Kleist kegyetlen-szatirikus drámájának, az *Amphitryon*nak fordítása 1938 későnyarán és őszén, a müncheni diktátum idején, majd ezt követően a beletörődés és elborzadás egymásra vetítése egy természeti jelenet leírásában (*Lecke*). És megszülethetett, amit korábban, az ostrom előtt nem volt képes lefordítani, Shakespeare *Troilus és Cressidájának* hiteles magyar szövege,⁴⁴ majd a bolsevik diktatúra berendezkedésének

⁴³ Szabó Lőrinc: *Birákhöz és barátokhoz (Napló és védőbeszédek 1945-ből)*, Magvető, Budapest 1990. A két védőbeszéd a májusi írói illetőleg a szeptemberi újságírói igazolási eljárás számára készült és ott került fölolvadásra.

⁴⁴ Naplójában (1945) ezt írja: „A Landauer-kötet azért fogott meg, mert a *Troilus and Cressida*-tanulmány ilyenformán kezdődik: ‘ez a darab egyike a legjelentősebb Shakespeare-műveknek’. Akkor már mégis el kell olvasni. Egy vagy két fölvonást készítettem belőle sok évvel ezelőtt, a többibe beletört a bicskám, ezért haragudott meg rám, először, Németh Antal. Magát a *Troilust* is olvasgatni kezdtem. Ha nyugodt életem

idején Racine *Andromaque*-drámájának fordítása.⁴⁵ Mindezt tematikailag megerősíti a keleti anekdoták nyugati módon alkalmazott tanulságlevonása: mint ahogy *Naplójában* maga is megemlékezik erről: „Az *Összes versekben* az utolsó darab, időrendben a *Buddha válaszol*. – – – Már nem volna erőm rá.”⁴⁶

Ha történetesen az ostrom-napok valamely véletlen pillanata, vagy a háború utáni számonkérés megsemmisíti a költőt, ezzel a tragikus kétségbeeséssel zárulna benne és általa a nyugati analitikus költészet a magyar irodalomban. Ellenpontozva emberi gyengeségeket és megszólaltatva a tragikum átélésének heroikus önfeláldozását. Művekkel jellemezve: a *Felirattól* az *Athéni Timonig* az *Ahogy tetszik* méla Jacques-jának szövegein át a *Macbeth*-fordításig és a *Buddha válaszol* című versig.

Szabó Lőrinc költészete az antinómiát a keleti-filozófiai példázatok átvételével nem oldja föl, hanem megtartva a kauzális európai gondolkodásformát, a schrödingeri megfigyelésben pseudo-etikainak nevezett antinómiát teszi meg költészete gondolkozási formájává: a létezés etikátlanságának és a tudat „humanista” etikájának kettősében élve át a világbanlét „mikéntjét”.

-Harc az ünnepért

Ugyanakkor nemcsak a történelemmel való szembesülés, hanem költészetének ismeretelméleti kinyílása is kivált egyfajta sajátos tájékozódást. Ez a kinyílás egyben bezárása is addigi poétikai múltjának. Az 1938-ban összegezett *Harc az ünnepért* kötet lesz az ő esetében a nyugati gondolkozásmód „hézagainak” tudatosítása. Szinte mindegyik verse határeset: a valóság leírásából a lehetőségek végiggondolásához vezet, bár mindegyik esetben vissza is vezet a valóság szigorú tényeihez.

Az első olyan vers, amelyik efelé mutat, még a *Különbéke* gyűjteményébe került, *Sivatagban* címmel. Az analitikus gondolkozás

lenne, esetleg mégis előlről kezdeném vagy folytatnám. Rémes darab, mai világba való. Tersites átkai: párhuzamokat kellene írnom hozzájuk.” (Szabó Lőrinc: *Birákhoz és barátokhoz...*, i. k. 112. o.). A fordítás végül az 1948-as Shakespeare összes drámai művei 1-4. Franklin-féle kiadás számára készült el, 4. kötet, 313-446. o.

⁴⁵ Az 1949. év elején készíti a fordítást; megjelent: *Racine összes drámai művei*, szerkesztette és a bevezetést írta Illyés Gyula, Franklin, Budapest [1949], 135-208. o.

⁴⁶ Szabó Lőrinc: *Birákhoz és barátokhoz...*, i. k. 56. o.

Baudelaire-adaptációnak is felfogható versben⁴⁷ egy sztoikus ihletésű Seneca-idézzel válaszol a Szfinx⁴⁸ az európai utasnak a létezés értelmét faggató kérdésére:

Az örökkévaló világnál
többet ér egy perc életed

Egy perc örömed többet ér,
mint a Föld minden szenvedése.

⁴⁷ Amiként Kulcsár-Szabó Zoltán értelmezi: „Spleen és ideál”, in *A fordítás és intertextualitás alakzatai*, szerk. Kabdebó Lóránt, Kulcsár Szabó Ernő, Kulcsár-Szabó Zoltán, Menyhért Anna; Anonymus, Budapest 1998. 162-175. o.

⁴⁸ Schopenhauer „Parainesisek és életszabályok” című tanulmányában, a múlttól Homéroszsal szólva azt mondja, mind ami megtörtént, hagyjuk, bármily szomorú is, s törjük azért kedves lelkünket a kényszerűséghez, az eljövendőkről pedig úgy nyilatkozik, hogy mindezek az istenek térdén fekszenek, „hingegen über die Gegenwart: singulos dies singulas vitas puta (Sen.) und diese allein reale Zeit sich so angenehm wie möglich machen”. (Arthur Schopenhauer: *Aphorismen zur Lebensweisheit*. Fünftes Kapitel: Paränesen und Maximen, B. Unser Verhalten gegen uns selbst betreffend, in *Parerga und Paralipomena*, Kröners Taschenausgabe, 126. o. [újabb kiadásban: *Aphorismen zur Lebensweisheit*, hg. v. Rudolf Marx, Kröner, Stuttgart 1974, 147. o.]; magyarul: „azonban a jelenről így: ‘minden napot végy úgy, mint egy-egy egész életet’ (Seneca), s ezt az egyedül reális időt tegyük oly kellemessé, amint csak lehetséges”. (Lásd Arthur Schopenhauer: *Parerga és Paralipomena*, Világirodalom Könyvkiadóvállalat, Budapest 1924, II. kötet, 333. o., fordította Kecskeméti Pál). A Seneca-helyről Sajó Tamás szíves közlése: „az idézet Seneca Epistulae morales ad Luciliumának 101. leveléből származik, a 10. szakasz 2. sora (a Teubner-kiadás sorszámozása szerint). Utánanézttem Baltasar Graciánál is, akinek egyik legfontosabb szerzője volt Seneca, és akit Schopenhauer fordított eloször spanyolból németre: ő az *Oráculo manual* (magyarul *Udvari ember* címmel rögzült meg) 247. maximájában idéz szabadon Senecától hasonló értelemben”. Ugyanő jelezte, hogy Senecának ez a mondata önállósultan is szerepel az európai műveltségben. Seneca pályakezdésétől kedves olvasmánya a költőnek, szintúgy akkortól ismeri Schopenhauert is. Első kötetében, a *Föld, Erdő, Isten XXVII.*, „Könyvvel a temetőben” című versében ezt írja: „komolyságot tanulni s megszeretni a / multban s jövőben legnemesebb Senecát”. Schopenhauert, mint közös gimnáziumi olvasmányukat emlegeti Béber László emlékezésében („Szabó Lőrinc érlelő diákévei”, in *Érlelő diákévek*, Irodalmi Múzeum 1979.). A kettő összekapcsolása szerencsésen erősíti föl egymást, és válik a versnek a baudelaire-i ihletéstől elválasztó erősségévé.

A világégés közeledtével utóbb maga a költő sem tudja, honnan-hogyan származhatott a versbe ez a sugallatos válasz: „Azt azonban ma sem tudom, magam sem tudom, hogy az idézett két sornak mi az igazi jelentése, az érzelmi értelme. Hogy gúnyos, keserű, cinikus, megalkuvó, biztató, kegyetlen, léha vagy kétségbeesett vagy mi egyéb volt, milyen lehetett az a lélek, az a tapasztalat, amely ezeket a sorokat súgta válaszul a kérdésemre.”⁴⁹ Így jellemezve a határhelyzetet, amelyet mégsem lépett át a vers: nem a létezéssel, hanem a történelemmel, a most-pontokra szakadó időben létezéssel szembesítve az egyes ember egyes történéseit, az európai gondolkozás kiemelt időpillanatainak értékelését adva.

A *Harc az ünnepért* kötet idején még egyértelműen az analitikus gondolkozást követően foglalt össze, egyidőben József Attila *Költőnk és Kora* című versével. A kötet címadó versében egy évtizeddel korábbi verset épít újjá, az „ünnep” és a „csoda” megvívandó „harca” jegyében. Nem eredményt, de reménykedést foglalva bele a vers régi, 1928-as címével: „Falba léptem, s ajtót nyitott a fal.” De mindez a *keresés* átpoetizálása. A Tornai József által éppen ezirányú hangoltsága miatt figyelemre méltatott⁵⁰ *A hitetlen büntetése* című vers még a „hézag” megfogalmazásaként értelmezhető:

valamikor hit volt csatázni
a hit ábrándképeivel...
Győztem, s most a győztes igazság
kietlensége rémít el!

van külön, amit képzelek.
De hit nélkül csak megaláz és
megszégyenít a képzelet,

⁴⁹ Szabó Lőrinc: „Egy marék Líbia”, megjelent az *Új Idők* 1942. július 25. számában, 91-92. o. Könyvben: Szabó Lőrinc: *Emlékezések és publicisztikai írások*, a szöveggondozást végezte Kemény Aranka, Osiris, Budapest 2003, 647. o.

⁵⁰ Tornai József: „A győztes igazság” (Szabó Lőrinc: *A hitetlen büntetése*). Elhangzott 2000. március 30-án az MTA Dísztermében, a költő születésének centenáriuma alkalmából rendezett ülésen. Megjelent az *Új Holnap* 2000 május-június-július-augusztusi számában, 98-105. o. Könyvben: *Az emberiség görbe fája*, C.E.T. Belvárosi Könyvkiadó, Budapest 2002, 218-220. o.

s az én életem oly szegény már,
 olyan csupasz és elhagyott,
 hogy szinte folyton a halálban
 ülök, s a férgek s a mocsok

mélységéből felfele vágyva
 meséket s látomásokat
 rajzolok az egekre – és csak
 büntetem vele magamat:

lelkek loboghatnak köröttem,
 Kelet minden istenei,
 szörnyek, erők, állatok, eszmék:
 egyik se tud segíteni,

és ha véremben és agyamban
 megszületik a Legnagyobb,
 még ijesztőbb, hogy mit teremtek
 s közben én magam mi vagyok.

Por és por közt porladok és bent
 istenekkel vagyok tele...

A keresés és az analízis határesetre, a „hézag” pontos poétikai körülírása ez. Az 1943-ban véglegesített *Összes verseiben* ezt a horizontot összegezi, innen irányítja verseiben kérdező mechanizmusát. És erre emlékezik vissza *Naplójában*, egy hasonló Puskin-verssel találkozva: „Egyáltalán a vallások és istenek; lásd *A hitetlen büntetése!* – Különben Puskinnak is van egy egészen hasonló problematikájú hosszabb verse: *A hitetlen*. Többben fölfedezik a puskaport, többben vergődünk ugyanabban a csapdában.”⁵¹

Szabó Lőrinc ezúttal „csapdá”-nak nevezi, amit Schrödinger „hézag”-ként magyaráz. A fölfedezés megtörtént, kérdés, eljut-e a költő a hézag kitöltéséhez.

-Ima a gyönyör, a gyönyör ima

⁵¹ Szabó Lőrinc: *Bírákhoz és barátokhoz...*, i. k. 53. o.

Szabó Lőrinc, 1945-ös *Naplója* tanúsága szerint az életrajzi mélypontról poétikailag tudja magát kiemelni. A tragikus költői analízis mélypontján ugyanis fölfedezi az európai költészet nyitottságát, az általa sokáig opponált aspektusokra fölfigyelve. Az európai költészetnek általa korábban csak ideológiai megkötöttségében látott formátumait szabadítja ki a maga számára. Az egyik ilyen poétikai birkózás éppen Shelley költészetének újfajta befogadása lesz, melynek végeredményeként lefordítja *Az Óda a nyugati szélhez* című rapszodiát, és közben rátalál arra a poétikai helyzetre, amely a személyes tudatot közvetlenül szembesíti a létezés rendjével. Kikerülve az ideologikumot.⁵² És ezt követően végiggondol a maga számára az *Örök Barátaink* második kötetével az európai költészetben egy olyan poétikai lehetőséget, amely az analitikus meghatározottságú pesszimizmus ellenében a létezés egészére való rákérdezés nyitottságát szabadítja föl. A történelemben létező, az etikai meghatározottságú személyiségképpel ellentétben a létezés mikéntjére való rákérdezés szabadságát teszi meg poétikája meghatározójává. Olyan újfajta sajátos poétikai szintézist gondol végig, amely egyszerre alkalmazza az európai költészet létlátomását és a keleti költészet örömevét.

A váltás drasztikus megjelenését sajátos önmegfigyelésével ekként rögzíti naplójában: „Feleségem szerint szörnyeteg vagyok, érthetetlen ember. Én sem értem, hogy sikerült újabb Tücsköket írnom, már 39 darab van! Testem vacak, szívem egészen hitvány, alig reszket, lelkem gyenge és ájult, a szellemem azonban, vagy annak is valami kis központi része, magva, pusztíthatatlan: ez tartott, ez fogott, ez irányít! *Ez írta a verseimet is*, a mostaniakat – háznagyságú kínoktól dagadó fejemmel teljesen más természetű, hangulatú, gondolati tartalmú, semmiképpen nem aktuális témákat dolgozott föl, mintha semmi sem volna velem!! Csakugyan ijesztő tulajdonképpen. Vagy örült vagyok, gyerek vagyok?”

A híradás a berlini bunkerben öngyilkos *Führertől* fölkelti benne az égő palotáinak romjaiba zárkózó kínai császárok képét. Mindez pedig rádöbbsenti a világhatalomról, a kegyetlen történelem látványára, megszüntetve költészetében a nyugati analízis minden gondolatot végiggondoltató kényszerét és a keleti filozófiákból korábban kölcsönzött erkölcsstant. Két oldalról is szembesül a Semmivel. A *Sivatagban* című versben már érzékelt „futóbolond idő szele” ekkor kapta föl igazán és dobta

⁵² Külön tanulmány tárgya lehetne a költő 1945-ös *Naplója* alapján ennek a poétikai birkózásnak a végiggondolása.

le egy sajátos, személyére méretezett sivatagba. Igazolási „pere”, a körülötte az ostromban elpusztult város, a személyes katasztrófák egyszerre-érzékelése eltörli számára a hagyományt: bezárja személyes poétikai múltját.

A világegés és az egyéni meggyötörtség pillanatában, amikor az általa végiggondolt gondolat tisztázó erejében csalódnia kell (lásd *Naplóját* valamint az *Ellenfelek* című, utóbb a *Tücsökzenéből* kihagyott versét), a történelemből kiszakadó, önmagában az önmaga számára felébredő ember első mozdulatait kezdi kottázni. Egy régi esszékötetben Mohamed történetét találja keletről, nyugati interpretációban. William Bolitho (1890-1930) könyvében⁵³ beleakad egy mondatba: „that the mountains where David was walking joined with a sublime bass in his songs”.⁵⁴ Le is írja gyorsan naplójába, majd hozzáteszi: „Ez szép”, és az egésznek máris címet kreál: „Pillanat” – az „egy perc életed” értelmezése szerint.⁵⁵ Majd hosszan formáztatja a verset. A címet is alakítgatva, ezáltal keresve a poétikailag is megfelelő jellemzést: *Pillanat, Séta, Mikor minden*; végül: *Hálaadás*.⁵⁶ Ennek a *szépnek* keresi meg helyét, immár nem tematikailag, hanem poétikailag. Az angol értelmezésű, racionálisan politikatörténeti „Mahomet”-életrajzból kiemeli azokat a megtépett életére kisugárzó, attól független „szép” szövegeket, amelyek éppen az európai gondolkodás hézagait tölthetik ki. Nem témabeli elhelyezést, hanem poétikai megoldást kezd keresni számukra.

⁵³ William Bolitho: *Twelve Against the Gods. The Story of Adventure*, első kiadása 1929, az általam idézett kiadás: Penguin Books 1939, IV. fejezet, „Mahomet”, 99-124. o.

⁵⁴ William Bolitho: i. m. 112. o.

⁵⁵ Lásd Szabó Lőrinc 1945-ös *Naplójában* (in *Birákhöz és barátokhoz*): „Mohamed szerint: ‘a hegyek, melyek közt Dávid sétált, fenséges basszusokon beleénekeltek a szent király zsoldáraiba’. Ez szép.” (73. o.)

⁵⁶ Lásd Szabó Lőrinc 1945-ös *Naplójában* i. k. 130. o.: „Kis vers a ‘Te is’ témára. Másik: séta vagy efféle”; 162. o.: „Vers: Mikor minden. Sok forma után ma kész”; 166. o.: „Verseket vettem elő, majdnem kész dolgaimat, újakat, és sikerült megcsinálnom őket. Úgy örültem! Ha megy, gyorsan megy az efféle munka, a legfontosabb, hogy az ember tudjon természetesen beszélni: szíve a száján legyen. Három vers: Mikor minden, Te is? és Mégis isteni?”; 169. o.: „Zem-Zem, Aisha és egyebek a Mikor minden versben: a Twelve Against the Gods könyvből szedtem őket, már régen. Még a Mohamed-idézetet is, hogy ‘kiváltképpen a nők...’”; 171. o.

„Séta vagy valami efféle”: A Shelley-től megfigyelt számbavétele a világ szépségeinek és összekapcsolása az emberi sorssal ott adódik mindjárt a 91. szúrában⁵⁷:

By the Sun and *his* rising splendour
 By the Moon when she followeth *him*
 By the Day when it sets out *his* glory
 By the night when it covers *him* in darkness
 By the Heavens and *him* that made them
 By the Earth and the Soul. ...
 Verily he that purifieth them is blessed
 And the contrary is he that corrupteth them.

És következik a szépséget és gyönyört kiemelve mondogató vers, az 55. szúra⁵⁸:

Besides these there shall be two gardens
 Which then of the signs of the Lord will ye deny?
 Of a dark green,
 Which then of the signs of the Lord will ye deny?
 In each two fountains of welling water,
 Which then of the signs of the Lord will ye deny?
 In each fruit: dates and pomegranates,
 Which then of the signs of the Lord will ye deny?
 In them women, smooth, lovely,
 Which then of the signs of the Lord will ye deny?
 Black-eyed damsels kept in pavilions,
 Which then of the signs of the Lord will ye deny?
 Whom no man has yet enjoyed, nor even a Djinn
 Which then of the signs of the Lord will ye deny?
 The Believers shall lie with them on green rugs
 Which then of the signs of the Lord will ye deny?
 And lovely soft carpets,
 Which then of the signs of the Lord will ye deny?

⁵⁷ William, Bolitho: i. m. 108.

⁵⁸ Uo. 111. o. – A tanulmányban tévesen 5. szúra szerepel.

És ha nem a verseket, akkor pedig a Mohamed-hagyomány költői jellegű idézeteit emeli ki Bolitho szövegéből: a már említett Dávid-zsoltáros szöveg mellett a másik: „That one thing is his taste for women, which he now indulged generously. Instead of Khadija he now possessed, as the nucleus of a gracious party, the little Aisha, twelve-year-old daughter of Abu Bekr, whose own testimony in her old age was that ‘the prophet liked three things most, women, scent, and eating, but mostly women’.”⁵⁹

Ebben a gyönyörök világában való *sétának* a kiegészítése az *ima*, az 1. szúra,⁶⁰ amely szentesíti a szép viszonylatoknak a *poétikai* megjelenését:

Praise be to Allah, the Lord of creation,
The merciful, the compassionate
Ruler of the Day of Judgment

Szabó Lőrinc nem a vallásos elkötelezettségét olvassa a szövegnek, hanem a benne és általa megjelenő *különbséget*, a másfajta út lehetőségét ismeri meg:

Lead us in the path,
The Path of those to whom thou hast made promises
Not of those you are angry with, who walk in error.

De ehhez az *ember* helyét is definiálnia kell, az *egyes* helyzetét az őt körülvevő viszonylatokban: erre vállalkozik ugyanekkor fogalmazott szonettjében, a *Mégis isteni?* címűben, elismételve naplójegyzetét a „szörnyeteg”-ségről, „őrült”-ségről, „gyerek”-ségről. Csakhogy versében már átváltoztatva a minősítést, mintegy fölmutatva az új poétikai eredményt:

Ijedten nézek magamba: beléd:
mégis hős vagy? Nem-földi származék?
Mégis isteni, mint az örök Ég?

Miután mindezt elvégezte magában, befejezheti a „Mohamedes”-ként emlegetett verset is, követve egy elkülönülő poétikai utat: *Hálaadásként* nevezve meg versét.

⁵⁹ Uo. 119. o.

⁶⁰ Uo. 112. o.

A „szép” szövegek halmaza egy új költői személyiséget formáz, összekötve a gyönyörhívó, biztonságot önmagába gyűjtő héroszok szavait önmaga kiteljesedő megálmodott reménykedésével:

1.

Sivatagomban, csontok és kövek
közt járva, mint egykor Mohamed,

hajnalban a hegyek énekét
hallottam, ahogy a Dávidét

kísérték (bennem), a szent király
zsoltárát: egyes szavainál

mély basszusuk minduntalan
elbődült, frissen, vidoran.

Társuknak éreztem magam.

A „sivatagi séta” a szöveg-kiemelés megszentelése, a keserű élet és a megdicsőült lét szembesítése, a gyönyör szöveggé alakítása.

2.

Délben, hogy szomjasan-éhesen
ájuldoztam az izzó fővenyen,

az égből hűvös hűri-sereg
suhogott alá, s mint Mohamedet,

fölkapott s vitt, s dús ételek
tálai közt, illó kenetek

özönében a Zem-Zem vizeinél
tett le a szivárványszárnyú szél.

Ha küzdve, ha sírva, ha törve: remélj!

A szöveggé vált gyönyörbe rejtve az akkor húsz éve tartó szerelem jelzését is – átírva Bolitho szövegét: a „twelve-age-old” Aisha helyett az ekkor húszéves viszony hősnőjére, Erzsébetre utal, ahogy utóbb a *Vers és valóság*ban visszaemlékezik.⁶¹

3.

Jók voltak a nők, drága kenetek
s a dús falatok; vagy, ahogy Mohamed

vallotta: az ételek, italok,
de kiváltképp az asszonyok.

S azok közt is egy legkivált:
a húszéves, aki a halált

felejteti, a kalifa
Abu Bekr lánya, A-i-sha.

Ima a gyönyör, a gyönyör ima.

A „lét és nemlét közt”, a pillanatban, a napi számvetésben, és az élet összegeződésében egy újfajta szövegalkotásra ismer: ami az alkotásban objektívalódott, mindaz átélhetővé válhat az ember számára; a látomásban leírt eposzi szintű élet *az élet* mintájaként adódhat. Az ember ünnepelheti kiszabadulását: az alkotói személyiség látomása segítségével átélheti az élet, az emberi létezés teljességét, kínjai fölülírásaként gyönyöreit:

4.

Itt az éj. Némán feküszöm
lét s nemlét közt egy ingó küszöbön.

Mohamed félholdja a fák felett.
Csillagok húznak, ejtenek.

Óh, Kiszmet! Allah! Forrón, mint a könny,

⁶¹ Szabó Lőrinc: *Vers és valóság...*, i. k.: „Kétségbeesésem átütő vigasz akkor még Erzsike.” (276. o.)

buggyan ajkamra a szív, az öröm,

a hála, hogy élek, hogy voltak csodák,
hogyan oly szép, oly gyönyörű a világ,

Ezzel megszületik a *Sivatagban* című vers ellenpárja. Az ostrom utáni „csodás” megmenekültségben megismétli egyiptomi utazásának díszleteit, csak hogy ekkorra nem az európai utas kérdező horizontjáról figyelve, hanem a „csoda” helyszínébe ágyazottan: „Sivatagomban, csontok és kövek közt járva”, a „csoda” részeseként jelenik meg a versben a költő: „Társuknak éreztem magam.” A *Tücsökzenében* pedig össze is kapcsolja a két verset, a *Hála* nem a *Hálaadás* életösszegezését ismételi (azt maga a teljes *Tücsökzene* veszi át), hanem a *Sivatagban* Egyiptom-émlékeihez köti immár a hálaadó ima-szöveget:

Szikrázó éj, álom, tücsökzene.
Édes a szél, mint egy nő közele.
Virág csókol. Ébredek. Hol vagyok?
Mily küszöbön? Mint egykor a homok,
hogy ott hevertem a Piramisok
tövében, úgy zizeg körül a fű,
s máris itt röpdös a lótusz-szemű
énekesnő, kit Kairóban, a
múzeumban láttam, a múmia:
fátyoltestén a hold átinteget,
örvény nyílik, mélyül a fák felett,
örök csillagok húznak, ejtenek:
óh Mindenség! Melegen, mint a könny,
buggyan ajkamra a szív, az öröm,
a hála, hogy éltem, hogy voltak csodák,
hogyan oly szép, oly gyönyörű a világ,

És ezzel poétikailag áthangolja a régi történetet, sőt annak kádenciáját is: az analitikus filozófiai szöveget „imává” poétizálva át. Megismétli a textust: a református, zsoldárt-éneklő költő nyugati vallási hagyományát a keleti bibliai és arra épülő-azzal kapcsolódó iszlám szöveg segítségével-kiegészítésével: „*Ima a gyönyör, a gyönyör ima.*”

A *Sivatagban* egy európai utas kérdezett rá a történelemben megtestesült emberi sorsra, a *Hálaadásban* az ember teremtetéstörténetét éli át, gyönyöreivel és veszélyeztetettségével egyetemben. Egy embertörténetet teremt, a *Tücsökzene* előképét. Majd a *Tücsökzenébe* is beépíti a verset, a *Hála* életrajzi-metafizikai helyzetére rátalálva ennek az embernek az életében. Hogy aztán a *Vers és valóságban* tíz év múlva el is felejtse, honnan is származott ez a kiegészülés.⁶² Mert akkor már túljutott a *Tücsökzene* poétikai szintézisének. Amelynek során az ember létezésének „csodá”-jával ismerkedett meg, nem nevelődésének történetével (annak grádicsait is végigkövetve persze) hanem a 4. zsoltár 9. versének szavaival helyezkedve el a létezésben: „Békességben fekszem le és legott elaluszom; mert Tc, Uram, egyedül adsz nékem bátorságos lakozást.”⁶³ Ebben a poétikailag is hitelessé formált metafizikai mezőben idézi egymás mellé a protestáns gályarabok történetébe rejtve a finnek szabadság-reményének jelszavát,⁶⁴ az evangéliumi emmauszi jelenetet, Buddhát és a szúrák világát.

A gályarabok szobra

mert hiszek benned, jóság, türelem,
hiszek benned, isteni értelem –
hiszek benned, szabadság, szeretet,
s hiszem, hogy győztök, tiszta fegyverek.

⁶² Szabó Lőrinc: *Vers és valóság...* i. k. Hálaadás: „Olvasmányaim, Egyiptom forrásának az emléke és akkori életem sivársága magyarázzák ezt a versemet”; 276. o.; Hála: Az egész vers különben egy hosszabb költemény alakított része”, 263. o.

⁶³ „Esti ének nehéz időkben” címmel az 1896-os Czeglédi-féle javított kiadás szerint, amely alapján énekelhette már a diák Szabó Lőrinc is (Pápay Sándor kollegám szíves közlése).

⁶⁴ Lásd részletesen „Szabó Lőrinc finn fordításai” című tanulmányomban (in Helena Kangas: *Az én Magyarországom. Cikkek, riportok 1943-1944, finn eredetiből fordította Labádi-Bertényi Gizella, Argumentum, Budapest 2001, utószó-tanulmánya 188. o.). Mannerheim eredetileg ex librisként kiválasztott latin nyelvű jelmondata (candida pro causa ense candido) a finn nemzet szabadságharcos jelszavává formálódott (Labádi-Bertényi Gizella kolleganóm szíves közlése).*

Az Árny keze

„Maradj velem, mert beesteledett!”
Bibliát hallgat a gyülekezet.
Alkony izzik a templom ablakán.
Hitetlen vagyok, vergődő magány.
„Maradj velem, mert beesteledett!”
– Ha így idegen, vedd emberinek,
súgja egy hang, s ahogy látó szemem
elmereng a régi jeleneten,
az emmausin és felejtem magam,
a sugár-hídon némán besuhan
egy örök Árny: lehetne Buddha is,
de itt másképpen hívják és tövis
koronázza: én teremtem csupán,
mégis mint testvérére néz reám,
mint gyermekére: látja, tudja, hogy
szívem szakad, oly egyedül vagyok,
s kell a hit, a közösség, szeretet.
S kezét nyújtja. Mert beesteledett.

A Kopogó!

Azon a napon mint szétfújt molyok
lesztek, s mint a meg-nem-álló homok,
azon a napon vascsontú hegyek
tilolt kenderként törnek s vérzenek,
azon a napon már csak az, aki
jótettekkel rakta telisteli
a mérlegét, az ihatja tovább
a szent fényt, csak az Zem-Zem italát,
az ölélheti, az csókolja csak
a naponta frissen-szűz húrikat,
akit meg feldob könnyű mérlege,
perdül arra a pokol fekete

dobszava, dobogó számuma: dördül a
csillag-kő-zápor: rádcsikordul a
robogó lángtitok, a zokogó:
a Legkeményebb Tűz, a Kopogó!

Ez utóbbiban éppen egy metafizikai számvetést végezve, Bolitho angol változatát átformálva a *Tücsökzene* létképletévé, kiszabadítva a kortárs emberi történelem sajtoló „igazságtételeiből”. Megtalálva a 101. Szúrát, „a hymn in which we can hear the cracking of the sinews of his thinking”.⁶⁵ Amellyel Szabó Lőrinc éppen a *Tücsökzenéből* végül kihagyott *Ellenfelek* című vers történelmi helyzetét opponálhatja⁶⁶: egy nyugati⁶⁷ és egy keleti

⁶⁵ William, Bolitho: i. m. 108. o.:

That which striketh! What is that which striketh?
And what shall certify thee what THE STRIKING is?
The day mankind shall be scattered like moths
And the mountains carded like coloured wool
Then as for him whose balances are heavy, he shall enter into Bliss
And as for him whose balances are light
The Pit shall be his dwelling!
And what shall certify thee what is the PIT?
A RAGING FIRE.

(Szele Bálint fordításában:

Ami lesújt! Mi az, ami lesújt?
Honnan tudhatod, mi az, ami lesújt?
Azon a napon, mikor az emberek szétszórt molylepkékhez válnak hasonlónvá,
és a hegyek olyanok lesznek, mint a kártolt gyapot!
Akinek a mérlegserpenyője súlyos lesz, belép az üdvösségbe.
Akinek pedig a mérlegserpenyője könnyű lesz,
Annak a verem lesz lakása.
Honnan tudhatod, hogy mi a verem?
Lobogó tűz!)

⁶⁶ Az „Ellenfelek” című versről részletesebben lásd az MTA I. osztálya ülésén elhangzott „doktori előadásban”, megjelent: „Szövegátértelmezés a Szabó Lőrinc-vers alkotói retorikájában”, *Argus* 2000, 5. sz., 56-59. o.

⁶⁷ Az „Ellenfelek” című versben zárul Szabó Lőrinc költészetében a nyugati eljárási rendben való mérekezés. Schrödinger szövegét követve a versről is elmondható: „[A] mindennapi élet szabályozásában nem engedhetjük meg magunknak azt a luxust, hogy kikapcsoljuk a személyiséget, hamarabb engedhető meg a természettudományos következetesség elleni véték. Aki azonban mégis kitart a természettudomány mellett, s

számonkérési formát szembe lehet ezáltal: az *Ellenfelek* a bosszúra épülő számonkérés „legális” (bíróági, igazolási stb.) módozatából vezet át az önmagát mérlegelő meg- és elítélés derűjéhez; a *Kopogó!* a cselekvésen kívüli megmértetésre való ráhagyatkozás biztonságát vonja az ember köré auraként.

A poétika kiemeli ebben a költői modellben az emberi létezés történelmi meghatározottságból. Ami az autentikus időben történik, annak emanációjaként jelenik meg a műalkotás. A most-pontokra-szakadt időben a költői szövegek és a vallások eseményei történelemmé rendeződtek. De ahogy akár a vallások eseményei is a létezés egészében, egyfajta abszolút időben – a történelmi elkülönbözésektől eltérően – akárha egyetlen megvalósulásként is megszerveződhetnek, a történelemben megjelenítve más-más időpillanatban, más-más történetben realizálva, más-más kultúrkör anekdotáiban megjelenítve egyetlen jelenet különböző arculatát prezentálhatták (a teremtést, bűnbeesést, büntetést követő megváltást isteni önfömládozással), ugyanúgy a poétikában a szövegek egy-egy alkotói időpillanatban egységesülhetnek, egymást kiegészítően munkálhatnak egybe. Éppen a *Tücsökzene* idején hangoztatta Szabó Lőrinc, hogy ő nem stílusokban (= történelemben) gondolkodik, hogy az alkotás klasszikus eredményekben összegeződhet,⁶⁸ egy műalkotás vagy jó, vagy nem. Ebben a szintézisteremtő alkotói gondolkozásban alakítja ki Szabó Lőrinc a maga klasszicitását, és érez rá ezzel párhuzamosan a vallásokban megnyilatkozó közös vonásokra. Fedezi föl a létezésben a „csodát”, és a költészetben ennek megformálhatóságát. Kiemelve a történelemből, az állandó számonkérések nevelődési rendjéből.

ebből arra következtet, hogy vele igazságtalanság történik, az gondolja meg, hogy akkor a törvényhozók, a bírák, a rendőrök és börtönőrök is könyörtelen szükségszerűség szerint cselekednek, s ezért éppen olyan kevéssé cselekszenek helyesen vagy helytelenül, mint egy lavina vagy földrengés.” (Erwin Schrödinger: *Válogatott tanulmányok*, i. k. 266. o.)

⁶⁸ Lásd Baránszky-Jób László: „Szabó Lőrinc”, in *Élmény és gondolat*, Magvető, Budapest 1978: „Amikor kifejeztem véleményemet, hogy mennyire kár, sőt helytelen, hogy első expresszionista köteteit kíméletlenül átírja a később kialakult egyensúlyozott formanyelvbe, röviden csak annyit felelt: – Értsd meg, akkor is így akartam írni, de még nem tudtam. Most csak azt írtam meg, amit akkor akartam. Jegyezd meg magadnak, minden költő olyan világosan akart írni, mint Horatius, csak nem tudott. – Meglehetősen különösen hatott rám ez a történelmietlen fölfogás, amelyről egyébként az Örök Barátaink két kötetének tematikus, minden történelmi szemléletmódtól idegenkedő elrendezése is tanúskodik.” (133. o.)

-Az ima visszája

Csakhogy ez a létezésre való rákérdezés éppen ennek a „szép” létezésmódnak a mikéntjét is fölfedi, a mikéntnek a milyenségét: „Versekkkel bíbelődöm. Indifferens témák jobban érdekelnek, mint az aktuális nyavalyák. Viszont a helyzetem hangulata mindenbe beszivárog. A Mohamedes versben az utolsó sor az egész verset ellenkező előjelűre állítja át: ez a trouvaille különben a lényege. Örülni az ábrádnak, a mesének, a képzeletbelieknek, *éppen azért*, mert a valóság szintén ismeretes az író előtt!”⁶⁹ Ugyanez szinte a verset előkészítve a *Naplójában*: „Azt hiszem, csak áltatom magam, s csak áltatnak azok is, akik biztatnak. A vég: puk, puk.”⁷⁰ A vers zárásában pedig imígyen:

Mikor

Mikor

Mikor minden csak játék s butaság.

És ugyanekkor a nyugati irodalomban is tájékozódik: fanyalogva bár („csakugyan olyan nagy volna?”⁷¹), de rákérdez és végül rátalál Eliot poétikai tapasztalatára. Lefordítja, a többrészes *Hálaadás* című verssel szinte egyszerre Eliot *The Hollow Men* című – szintén többrészes – költeményét. Az egyszerre kiemelt-kivetett ember keleti és nyugati képmását egyszerre szemrevételezi.

Vakon, hacsak
föl nem ragyognak újra a szemek,
mint az alkonyi halálország
örök csillaga
és százlevelű rózsája
egyedüli reménye
az üreseknek.

*

*Lánc lánc eszterlánc
eszterlánc eszterlánc*

⁶⁹ Szabó Lőrinc: *Birákhöz és barátokhoz...*, i. k. 171. o.

⁷⁰ Uo. 153. o.

⁷¹ Uo. 86. o.

*fügekaktusz visz a tánc
hajnalhasadáskor.*

Az eszme
és a valóság közé
a mozgás
és a tett közé
odahull az Árnyék

Mert Tied az Ország

A fogantatás
és a teremtés közé
az indulat
és a válasz közé
odahull az Árnyék

Nagyon hosszú az élet

A vágy
és a görcs közé
a lehetőség
és a megvalósulás közé
a lényeg
és az alászállás közé
odahull az Árnyék

Mert Tied az Ország

Mert Tied
Az élet
Mert Tied a

*Ez a vége a földi világnak
ez a vége a földi világnak
ez a vége a földi világnak
nem bomba, csak egy buta nyekk.*

És ezzel visszajut a nyugati gondolkozás hézagaihoz. Magához a „törésvonalhoz”. Ezt a poétikailag kidolgozott és átgondolt alkotásmódot fogalmazza meg ugyanekkor Yeats ír pilótájának monológját fordítva:

Mérlegeltem, mi volt s mi lesz,
és úgy láttam, mindegy, mi vár:
egyensúlyban tartja üres
életem az üres halál.

De ezt a szembesülést olyan sajátos szöveggel vezeti föl, amely nem fordítás, hanem egyedi formáltságú, az angol nyelvű eredetiben hiába is keresnénk szövegszerűen: „egyszerűen az élvezet hozott e dült felhők közé”.⁷² Ez Szabó Lőrinc poétikai teremtése, amelyben átéli a létezéssel szembesülő ember diadalittas pillanatát. Bárha szembesül a most pontokra szakadt élet értelmetlenségével, rátalál a létezésben való elhelyezettség szabadságára is. Utolsó kötete beszédes címével szólva: *Valami szép*. Ezért vált át az utolsó pillanatban, a közlésben⁷³ a vers címe is: alakulása idején még a visszajáról emlegeti: *Mikor minden*. Amikor véglegesíti, akkorra emeli ki a hagyományos poétikájából, s váltja meg az egész verset: *Hálaadás*. A kulturális idegenség ezáltal több oldalról is egyszerre épült bele Szabó Lőrinc költészetének identitásába. Önállóságát, egyediségét segítve kialakítani.

Az 1980-as monográfia-kötetemben⁷⁴ a *Hálaadást* a *Tücsökzene* poétikai ötletként írtam le, akkor még nem gondolva, hogy a sokáig alakuló-érő vers egyben egy poétikai rendszer születését jelentheti. Hiszen nemcsak tematikájával (mint a korábbi keleti témájú versek esetében), hanem éppen szerkezeti megoldásával csatlakozik a *Hollow Men*hez, és az ír pilóta szabadságvállaló gesztusához. És mindezek együtt jellemzik az *Örök Barátaink* második kötetét, és előlegezik a *Tücsökzene* szerkezetét, amelyben a *Hálaadást* is megismétli a *Hála* című strófában. Ez a *Hála* című strófa pedig szervesen kapcsolódik itt, a *Tücsökzenében* a keleti költői tematikát már létélményként átélő záróstrófákkal és vezet el az

⁷² „A lonely impulse of delight / Drove to this tumult in the clouds” az angol nyelvű eredetiben.

⁷³ A vers végül a *Válaszban* jelent meg, 1948-ban, a 9. számban.

⁷⁴ *Az összegezés ideje 1945-1957*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1980, 103-109. o.

egyensúlyozás poétikai remekéig, a Milton látomását továbbszövő *Elképzelt halál*ig. A verssé élt életig, és a „földvári mólón” átélt létezésig. Azokig a versekig, amelyeket Szabó Lőrinc esetében is a nagy költészet szintjén elismer Tandori is egy korábbi írásában, és megismétel mostani véleményeiben is.⁷⁵

s szemed lehúnyod, szél csókol megint
 s egymásba szédül a bent és a kint
 és zeng a hang és zsongva ring a rét
 s ahogy szíved átveszi ütemét,
 mintha egy gömb fénytag felületén
 robbanna rólad, úgy hagy el az Én,
 úgy rohan, úgy nő az egeken át
 és csak mikor már benne a világ,
 csak amikor már ő a burka, csak
 akkor látod meg újra magadat,
 az eltűnt parányt, mikor kerete
 vagy már mindennek s minden csak a te
 belsőséged...: egyszerre isteni
 biztonságba hal földi tudatod
 s a nagy, kék réten kezdik mennyei
 tücsökzenéjüket a csillagok.

És mellette a halál jelzése az életmenetben a „szépség” poétikájába emelve – az 1943-as *Összes versei* záró darabjának, a meghalás iszonyatát leíró analitikus versnek, *A kimondhatatlannak* ellendarabja: Szabó Lőrinc cím-megnevezésével *A százegyedik Szúra*, egy *saját* vers, a végítélet személyes meghalás-változata, a kimondhatatlan kimondása, a szenvedés átpoetizálása:

Hang cirpel kint. S bent a szivemben is.
 Pici csak. De szúr. Hang s mégis tövis:
 folyton szúr belém, szúr és újra szúr,
 kis fúrójával mind mélyebbre fúr,
 másodpercenként, régi vörhenyem
 óta, halkán, de oly könyörtelen,

⁷⁵ A már idézettekén kívül: „Egy irodalmi alapélmény nyomában. Szubjektív sorok Szabó Lőrincről”, *Napjaink* 1976, 6. sz., 4. o.

mintha tű volna, Idő tűhegye,
 s a szívemet szedné izeire.
 Hang cripel a szivemben: a szava
 nyugtalanság, s veszély a mondata,
 ha én figyelem: tán csak öncsalás,
 ha műszer: ideges elfajulás,
 de mindenképp valami nagy, gonosz
 robaj jele, mely milliószoros
 halkításban küldi üzenetét,
 fényhalk árnyát, fénygyors rettenetét,
 a halált, a kürtöt, a zokogót:
 a Százegyedik Szúrát, a Kopogót.

Sajátos címválasztás: a 101. szúra tematikai parafrázisa *A Kopogó!* címet viseli a *Tücsökzenében*, de a személyes, tematikailag különböző versnek *A százegyedik Szúra* címet adja. Jelezve ezzel, hogy a *Korán* világát saját költészetében föloldotta, áthangszerelte, és a személyes emberi életre alkalmazta: a meghalás átélésének átgondolására sajátítja ki poétikailag a gyönyörrel tanulságát. A kétségbeesett halál korábbi poétikai megoldásait fölcseréli a meghalást és a gyönyört összekapcsoló poétikával.

-Hézagokból épülő szintézis

Zárásként hadd idézzem meg Szabó Lőrinc egyik legjobb ismerőjét, a *Tücsökzene* legelső méltatóinak egyikét, Sötér Istvánt: „A *Tücsökzene* monotóniája, zümmögő, félálomszerű hangulata mélyebbről származik: a buddhai kontempláció tompított mámorából, mely ennek a költeménynek alapját képezi. Még a boldogság is, melyet ez a mű hirdet – e boldogság, mely az élet minden apróságában s akár legszerényebb eseményeiben, képeiben és epizódjaiban is kielégülést talál –, még e fátyolos boldogság is kontemplatív színezetű. ‘Ez a mámor, az emlékezeté – melyet szüntelen táplál a jelen’: íme, a költő legárulóbb vallomása arról a lelkiállapotról, melyből műve fogamzott. A *Tücsökzene*: a lelki mozdulatlanság nagy teljesítménye. Baljós teljesítmény. Mert legmélyebb értelme szerint: ez a mozdulatlanság az ellentmondások föloldhatatlanságának bevallása is.”⁷⁶ Amikor az ő nagyszerű fölismerését opponálni kezdtem, mert elfogadtam

⁷⁶ Sötér István: „Szabó Lőrinc”, in *Szabó Lőrinc összegyűjtött versei*, Magvető, Budapest 1960, 1266. o.

magam is az ő minősítését („baljós teljesítmény”!), és kerestem benne, amit ellenében jelzett: „Itt-ott át is szakítja az ataraxia burkát egy-egy sikoly – a magány, az elhagyatottság a valóságra dőbbenés sikolya. Már ez is valóságos megkönnyebbülésnek hat a *Tücsökzene* mozdulatlanságában.”⁷⁷ *Ellenében* mindketten az európai költészet társkereső sóhaját kerestük.⁷⁸ Végül is, Gáti József *Tücsökzene*-előadását hallgatva, Sötér⁷⁹ a kontempláció új értelmezését adja: Szabó Lőrinc nem a Semmit szemléli, hanem az egész nyugtalan világot fogadja be a lélekbe és teszi meg a szemlélet tárgyává. Örömmel fogadtam értelmezését,⁸⁰ mint ahogy most főhajtással csatlakozom vissza az atyai barát *kiteljesedő* meglátásához, amelyet követve már eljuthatunk a hézagokból épülő szintézis poétikai befogadásához.

Valóban olyan fölszabadulás következett el a keleti világ (a Dávid zoltárait és az Evangéliumokat is magába szívó) vallásos tematikából kinyíló költészetének hatására 1945-ben Szabó Lőrinc költészetében, amely kiszabadította az *egyik* európai költői hagyomány tragikus szorításából. Létrehozott egy olyan új poétikai pozíciót, amelyik kiemeli az embert az etikai-történelmi megkötöttségből és az antropológiai létezés tudatában olyan kérdezmódot teremtett, amellyel a személyes létezést szembesíteni tudja a létezés mikéntjével. A Semmi és a Minden egyszerre átélhető kérdezmódját alakítva pályája folytatásához.

És ha erre fölfigyeltem, akkor a *Hálaadást* és a *Tücsökzenét* összeolvashatom a költő pályakezdő kötetével, a német romantika szövegeit folytatva továbbmondó *Föld, Erdő, Isten* darabjaival.⁸¹ Amelybe szintén beleszövődik már egy – angol közvetítésű – keleti költői világ, a Szabó Lőrinc pályáját végigkísérő⁸² Omar Khájjám-fordítás is.

⁷⁷ Uo. 1266-1267. o.

⁷⁸ Kabdebó Lóránt: *Az összegezés ideje 1945-1957*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1980, 115-207. o.

⁷⁹ Sötér István: „Gáti József Tücsökzenéje”, *Új Tükör* 1980, 17. szám, 28. o.

⁸⁰ Illés Endre, a Szépirodalmi Kiadó igazgatójának engedélyével még az imprimatúra után monográfiámban is hivatkozhattam írására, lásd *Az összegezés ideje*, i. k. 125. o.

⁸¹ Ekként olvastam össze a kötet verseit Hölderlin Hiperyonjának szövegével: „Szövegcsokor Bori Imrének”, *Hid* 1999, 12. sz., 927-933. o.

⁸² Három újrafordítás: 1. Omár Khájjám: *Rubáiját*, Táltos, Budapest 1920; 2. Omar Khájjám: *Rubáiját*, Kner, Gyoma 1930, újra: Helikon, Budapest 1965; 3. Omár Khyyám: *Rubáiját*, Új Idők Irodalmi Intézet Rt., Budapest 1943. A három fordítást egy kötetben is ki szándékozott adni, utószavát halála előtt, *1957-ben meg is írta: Szabó Lőrinc: „Az egyesített kiadás utószava”*, in *Érlelő* diákévek, Irodalmi Múzeum 1979, 257-259. o.

A keleti és nyugati vers mélység és magasság változatossága benne élt a költő teljes pályaképében, személyes sorsában, fordítói tevékenységében és legfontosabb alkotásaiban. Ideológiaként, máskor pedig poétikai befolyásként. Aztán egy személyes és történelmi kataklizma hatására, egy esszé olvasása után egyetlen vers ötletéből kiindulva megteremthette egyik legfontosabb teljesítményét, a *Tücsökzenét*, s enged mostanra bepillantást számomra műhelye talán legrejtettebb mozzanatába.

Szabó Lőrincre vonatkoztatva Russellnak a valóságra reflektáló kétféle módszerét idézem. Ismeretelméletében két típust ír le: „Célszerű lesz, ha létező (egzisztáló) dolgokról csak akkor beszélünk, ha azok időben léteznek, ha tehát megjelölhetünk egy időpontot, amelyben léteznek – ami nem zárja ki, hogy mindenkor is létezzenek. Így a gondolatok és érzelmek, az elmék és a fizikai tárgyak léteznek. De az univerzáliák nem léteznek ebben az értelemben, azt fogjuk mondani, hogy *fennállnak* vagy *valók*, ahol a ‘való’ mint időtlen lét szemben áll az ‘egzisztenciális’ léttel. Az univerzáliák világát így mint a valók világát írhatjuk le. A valók világa változatlan, merev, egzakt, a matematikus, a logikus, a metafizikai rendszer építő gyönyörűsége, valamint mindazoké, akik a tökéletességet az életnél többre becsülik. A létezés világa folyékony, határozatlan, kontúr nélküli, minden tiszta terv és rend híján, de magában foglal minden gondolatot, minden érzést, minden érzéki adatot, minden fizikai tárgyat, mindent, ami jó lehet és árthat, mindent, ami különbséget tesz az élet és a világ értékében. Temperamentumunk szerint az egyik vagy a másik világ szemlélését fogjuk előnyben részesíteni.” E két út kétféle módszerére Russell gyakorlati példát is alkot: „Ha például tudom, hány óraker van napnyugta, ebben az órában ismerhetem azt a tényt, hogy a nap lemegy; ez *igazságok* ismerete útján szerzett tényismeret; de ha szép az idő, nyugat felé nézve láthatom, amint a nap éppen lemegy; ebben az esetben ugyanazt a tényt a dolgok megismerése útján tudtam meg.” Russell egy másik szövege pedig épp azt a dilemmát vázolja, melyhez hasonló dilemmát átélve Szabó Lőrinc a *Te meg a világ* nagyigényű szintézisétől a *Különbéke* ismeretelméleti módszeréhez jutott: „Az igazságokra vonatkozó megismerésünknek a dolgokra vonatkozó megismerésünktől eltérőleg van egy ellentéte, a *tévedés*. A dolgokat ismerhetjük vagy nem ismerhetjük, de nincsen olyan pozitív lelkiállapot, amelyet a dolgok téves ismerésének nevezhetnénk, legalább nincs addig, amíg az ismeretség által való megismerésre szorítkozunk. Bármivel vagyunk ismeretségben, annak valaminek kell lennie: helytelen

következtetéseket vonhatunk le ismeretségünkől, de maga az ismeretség nem csalhat. Ami azonban az igazságok ismeretét illeti, ebben dualizmus áll fenn. Abban, ami hamis, éppen úgy hihetünk, mint az igazságban. Tudva levő, hogy nagyon sok kérdésben a különböző emberek különböző s összeegyeztethetetlen nézeteket vallanak, egyes meggyőződések tehát szükségképpen tévesek. [...] Hogyan ismerjük meg egy adott esetben, hogy hitünk nem téves? Ez a lehető legnehezebb kérdés, amelyre nem is lehet teljesen kielégítő választ adni.” Ezzel szemben „vannak ismeretek, mint érzéki adataink ismeretei, amelyek, ha mégoly megfontoltan és alaposan reflektálunk is, egészen kétségtelenek”. A Szabó Lőrinc-i módszert is jellemző russelli konklúzió szerint „a kívánt kriticismus [...] az, amely a látszólagos ismeretnek minden egyes részét érdeme szerint megvizsgálja, s megtart mindent, ami ezen vizsgálat befejezése után is ismeretnek látszik”. Szabó Lőrinc az 1932-ben összegezett *Te meg a világ* kötet verseiben „az igazságokra vonatkozó megismerés”-t tűzi ki célul, de mihelyt a tévedés esélyével találkozott, „a dolgok megismerésé”-re szorítkozik.⁸³

Russell megmarad az európai gondolkozás keretein belül, ami ezen kívül történik, azzal szemben kritikai álláspontot foglal el, igazság-fogalma inkább fogadja el a *tévedés* minősítését, minthogy a „hézag” fogalmát bevezetné. Szabó Lőrinc is visszavezeti önmagát ehhez a gondolkozásmódhoz, verseinek gondolatmenete, ideologikuma, sőt szerkezete kötődik az európai gondolkozásmódhoz. Ugyanakkor poétikájában a *Különbéke* kötet után a *Harc az ünnepért* idején éppen a „hézag” megismeréséig tendál, míg egyetlen pillanatban, a *Hálaadással* előkészített *Tücsökzenében* az alkotás meghatározójaként éppen a „hézag” kérdező-horizontjáról leírható válaszlehetőségeket fogadja ihletőjeként. Verseiben „csodá”-nak nevezve a kihívó poétikai helyzetet. De mindig tudatában marad a poétikai kettősségnek, mondhatnám ezáltal is dialógushelyzetbe hozva saját költészetét. Tudatosítja a „régiságot”-ot, az időben-történelemben élés ok-okozati konzekvenciáját („mindig egy testben élni, / egy tét, szám, idő, egy anyag”), de mellette átéli a létezés teljességét: „Tele a lét csodákkal”, melynek *ars poeticája*: „Szétszállni, mint a gondolat!” És íme a dialógus:

⁸³ Az idézetek Bertrand Russell: *The Problems of Philosophy* [A filozófia alapproblémái] című könyvének Fogarasi Béla által 1919-ben készített fordításából valók.

De igazán szabad
akkor lehetnék csak, ha minden
Volt, Van s Lesz bennem zajlanék.
Boldogtalan, aki nem isten!

(*Rabság*, 1949)

Csakhogy ebben a formázásban megfordul a *Különbéke* dialogikus viszonya: a poétikailag befogadott és preferált megoldás az időntörténelmen-kívüli állapot „csodá”-jának megérezkítése, és mellette az okozati értelmezés válik szentenciázóan tragikus kinyilatkoztatássá.

Miért lehetett fogékony Szabó Lőrinc erre a poétikai megoldásra? Mert pályakezdésétől fölkészülten fogadta ezt a megoldást. A *Föld, Erdő, Isten, a Harc az ünnepért, a Tücsökzene* tulajdonképpen arra a poétikai szerkezetre épül, amelyet a *Hálaadás* egy adott pillanatban modellál. A költő, amikor megteremtette ezt a „Pillanat”-ba foglalt „Sétá”-t, tulajdonképpen az európai gondolkozásnak ahhoz a vonulatához kötődött, amely mindenkor fogékony volt egyben gondolkozásmódja „hézagai”-nak kiegészítésére, a goethei értelmezésű *világirodalom* átfogására. Annak a programnak a követésére, amelyet Schopenhauer éppen az európai gondolkodás példázataiból formált meg: „Jeder Tag ist ein *kleines Leben* – jedes Erwachen und Aufstehen eine kleine Geburt, jeder frische Morgen eine kleine Jugend, und jedes Zubettgehen und Einschlafen ein kleiner Tod”.⁸⁴

3. Weöres Sándor: „Fairly Spring”⁸⁵

-*Ima az anekdotában*⁸⁶

⁸⁴ Arthur Schopenhauer: „Aphorismen zur Lebensweisheit. Fünftes Kapitel: Paränesen und Maximen, B. Unser Verhalten gegen uns selbst betreffend, 13”, in *Parerga und Paralipomena...* i. k., 150. o. Magyarul: „Minden nap egy kis élet, – minden fölébredés és fölkelés egy kis születés, minden üde reggel egy kis ifjúság, és minden lefekvés és elalvás egy kis halál” i. k. 364. o.; a szövegre Kontor István kollegám hívta föl a figyelmemet.

⁸⁵ Megjelent a *Tűzkút* című kötetben, Magyar Műhely, Párizs 1964, 95-104. o.; Magvető, Budapest 1964, 111-119. o.

⁸⁶ 1964. május 24-i dátummal levelet kaptam Weöres Sándortól. A levél megértéséhez néhány emlékeztető adat kortársaimnak, és magyarázó szó tanítványaimnak, akik akkor még nem is éltek. Ekkor jelent meg a *Tűzkút*, Weöres költészetének egyik legjelentősebb

állomása, egyszerre – külön kiadásban – Párizsban és Budapesten. Benne a *Fairy Spring* című versciklussal, melynek VI. számú, disztichonban készült darabját akkortájt közli az Új Írás című, még eléggé új keletű, a Kádár-féle konszolidációt reprezentáló folyóirat – óriási országos fölháborodást kiváltva. A bal- és jobboldali prudéria egyként elszabadult, egymást fölerősítve majd elsöpörte a szerzőt és szerkesztőt egyaránt. Napokig csengett a telefon a szerkesztőségben – mondják – és hangok csak annyit ordítottak bele: Ecloga. Az 1956-os válogatás, A hallgatás tornya óta a Tűzkút volt az első megjelent új Weöres-kötet. A költő nem tartozott a kultúrpolitika kedveltjei közé. Bárha egyre többen próbálták-próbáltuk – így-úgy – tudatosítani, hogy személyében egyik legnagyobb élő költőnket tisztelhetnénk. Magam részéről a *Napjaink* című folyóiratban, amelynek sokáig vers-rovatát szerkesztettem, szinte mindegyik számban közöltem ekkoriban egy-két Weöres-verset. Ezúttal, az idétlen országos fölháborodás szelét is igyekeztem a jó ügy vitorlájába fogni. Ha mindenki beszél az Antik eclogáról, akkor könnyű szerrel tudok közönséget szerezni, akiknek – „csapdába” csalva őket – a nagy költőről beszélhetek. Jó színeszek nagy verseket mondtak (például a teljes Istár pokoljárását), egy mondat el is hangzott az inkriminált versről, – aztán sok érdeklődő embernek méltó tálalásban bemutatuk Weöres Sándor pályáját. Mindent megírtam az általam személyében még nem ismert költőnek, elküldtem a helyi lapok hasonló értelemben fogant sajtóvisszhangját, jelezve, sajnáltuk, hogy végül nem tett eleget meghívásunknak és nem vett részt a – mondhatom: – méltó ünneplésén. Erre érkezett a válasz:

Kedves Kollégám,
megbocsásson, hogy egy hónapos késéssel köszönöm meg értesítését a szerencsétlen vers körüli boxmeccsről. – Tulajdonképpen vers-részlet, s az egész vers, ahogy a „Tűzkút” kötetben megjelent, már nem ilyen olcsó diákcsemege, melytől százezer kispolgár egyszerre versolvasóvá és megföllebbezhetetlen hozzáértővé válik.

Jobban szeretem a nem konkrét, lebegő, megfoghatatlan verseket: mert aki beléjük akar hatolni, föl kell hogy ajzza az intellektusát, fantáziáját, intuícióját, teljes emberi regiszterét. A sokat kárhóztatott „értelmetlen” verstől, ha valaki mégis meg akarja érteni: gazdagabbá lesz az olvasó, föl kell, hogy emelkedjék. De az a nyomorúságos konkrét vers nem dolgoztatja meg az olvasót, nem kíván tőle erőfeszítést, áldozatot, lefekszik neki, mint... Na hagyjuk.

Azt hiszem, az idén még lesz alkalmam Miskolcra látogatni; föleségem ott akarja kezeltetni magát Petró Sándor doktor barátunkkal. Remélem, hogy beszélgetünk sok mindenféléről. Addig is köszönettel sokszor üdvözlöm Telesi Györgyit, Szekrényesit és a többieket. Minden jót kíván szeretettel

Weöres Sándor

Telesi Györgyi, akkor a Miskolci Nemzeti Színház művésznője mondta az Istár pokoljárását, Szekrényesi Lajos szerkesztőtársam 1956 óta ismerte a költőt, ő kérte számomra közlésre a verseket. A történet poénja azután a következő. Nemsokára, amikor személyesen is megismerkedtünk, előhóztam sajnálkozva az esetet. Mire azt válaszolta: nem félelemből nem jött el, hanem attól tartott, hogy ha kérdezik, el kell mondania, hogy a

A verses jelenet, amely – önmagában – inkább illene Babits *Eratojába* (ott is inkább a Babits- mint a Szabó Lőrinc-fordította darabok közé), valójában a „Freskók és stukkók egy vidám színházba” alcímet viselő *tündéri kinyílás* sorozat egyik darabja. Amikor kiemelte és közlésre külön címmel leadta, nem is tudom, miért jelölte az eklogát az *antik* jelzővel. A disztichon miatt? Amely akkoriban nem volt divatos költői forma? Vagy ironikusan: a téma és tények különbségét hangsúlyozandó? A biedermeier-diákidillnek értéket, súlyt, emberi méltóságot adva. Ezzel kivonta a teljes kompozícióból, de egyben kiemelte „realista” színhelyéből, az úri-középosztálybeli játszadozások világából is. Játék metafizikai mezőben. Nem úgy, mint Móricz, Kosztolányi vagy Márai diákvilágot idéző regényeiben (*Forr a bor, Aranysárkány, Bébi vagy az első szerelem*), ahol a környezet von komor keretet a szerelemmel kacérkodó ifjak egymást ismergető játszadozásának. Weöres *kiemeli* a jelenetet. Szabadon lebeg a történet: játéktól a beteljesülésig. A beteljesülésben is megtartva a *játék* hangnemét. Diadalra juttatva ezzel itt, ebben a „nyomorúságos konkrét versben” is azt a *derűt*, amelyet monográfusa, Kenyeres Zoltán a Weöres-költészet legfontosabb kiküzdött sajátosságának tekint – joggal.⁸⁷ A *derűt*, amely az itt-létben keresi meg az autentikus idő lényegét: az anekdotában az ima megtestesülését.

Mert miről is szól az *Antik eclogát* is magában foglaló teljes ív, a *Fairy Spring*? Egy európai kamasz a szerelmi élet idilli jeleneteiben önmaga létezésére ébred rá, s ezzel egyben az embernek a létezésbe-ágyazottsága is tudatosodik a számára; történetet prezentál és metafizikát teremt ezáltal. Egy szüzesség elvesztésének a története és a szüzesség elvesztésének története: beavattatás a létezésbe. Nem lineáris elbeszélés, hanem a kiteljesedő erotikus események kiváltotta boldogság és gyönyörűség, borzadás és elstetés egymást kiegészítő folyamatának néhány történettel való jelölése. *Psyche* előképe. Ezúttal fiúszerepben. A „mocorgó”, „ébredni kívánó” szerelemtől ível a versciklus a „tapasztaló összesimulás”-ig. Jelenetekből

vers nem is erotikus jelenet, hanem valójában vallásos költemény. És hát ez, 1964-ben még nagyobb „bűnnek” számított volna. – Mára mindez mosolyognivaló anekdotikus történet. Anekdota, amelyet (mármint a műfajt) Weöres Sándor nem szeret, sőt egy életen keresztül küzd versalkotásában ellene. Mégis ezúttal éppen költészete lényegi sajátosságára döbbsenhet rá.

⁸⁷ Lásd Kenyeres Zoltán Weöres Sándorról írott monográfiájában: *Tündérsíp. Weöres Sándorról*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1983.

történet, történetből élet, erotikából a létezés titkait érzékelő mitológia. Mindez egyszerre *e* versciklus, és általában *a* vers Weöres költészetében.

A költőnek sajátos emlékezete van. Ritmusérzék? Szómágia? Asszociációs készség? Képpalkotás? A *Fairy Spring* esetében is népdal-ihlettől az antik költészet metrumjaiig, népi jelenettől a polgári „úriszoba” ismeretéig, benne minden hagyomány és tapasztalat. De mindez csak technikai adottság, amelynek segítségével, művészetelmélete szerint: „az alaktalant formássá építi tudatos akarattal”, amellyel „az eredmény szépségéért felelős”.⁸⁸ Nála közegellenállás csak mindez (másnál röptető költői adottság, sokszor az alkotói lehetőség maximuma). Weöres mindezen szükséges adottság birtokában olyan ősi meghatározottságra ébred rá minduntalan, amelyben *a* létezés összefüggései, kapcsolódásai fölszikkázhatnak.

Az evidenciák természetességével világosít föl olyan összefüggésekről, amelyek pedig benne éltek az emberben, csak nem merte tudatosítani a hagyományban jelenlétüket. Vagy még inkább: egyoldalú ideológiai-vallási tilalmak korábban ki is zárták a tudatból őket. A gyermek naivitásával fölszabadultan mondja ki mindazt a Weöres-vers, amit a bölcsek évezredek óta is csak bizonytalanul fogalmaznak. Persze nem naiv művész ő: tudja pontosan azt is, amit a „bölcsek” leírtak. Természetesen „doctus” poéta ő is – a javából. Csakhogy amikor a vers születik a számára, akkor egy olyan emlékező mechanizmus kezd dolgozni, amely a mesék, mítoszok, népdalok, barlangrajzok létrejöttét is ihleti. Olyan lényegi összefüggések élednek benne, amelyekről a hagyományos gondolkodásban – és ennek következtében a hétköznapi életben – már tudomásunk sincsen, pedig mégis ezek szerint cselekszünk. Így alakult ki a hagyományban a büntudat egy formája, amely a cselekvést szembeállította a normatív gondolkozással. Weöres nem cselekedeteket jellemez, hanem a cselekvéseket meghatározó összefüggések szemlélése alapján fölszabadítja az embernek a létezésben való helykeresését.

Mint például a *Fairy Spring* esetében a „csodás kinyílás” eseményében ünnepli a mindenkor meglévő *aranykort*, amelyet bárki elérhet, ha a csodás kiteljesedést életelvvé, „imává” varázsolja: „*Ámor mondja: Boldog, aki az élet minden állapotában ugyanúgy küzd, sért, haragszik, mint az első egyesülésben: folyton a bizalom perceit éli, az ő-*

⁸⁸ Weöres Sándor: *A vers születése (Meditáció és vallomás)*, Pécs 1939. Az idézet vége: *Egybegyűjtött írások 1-3, Magvető, Budapest 1986, I. kötet, 221 ill. 223. o.*

örök Aranykort.” Azt hiszem, ezzel igazolódik az egyetlen versre vonatkoztatott „antik” jelző. A testeknek egyessége. De Weöres nem áll meg itt: fölfedez-megidéz ebben az idilli jelenetben valami mást is, lehet, hogy Kelet ihlete is kellett hozzá, végeredményében én mégis a keresztény világot érzékelem benne és általa. Illetőleg a benne kifejtetlenül maradt „hézagokat”. Idézem a teljes szöveget: „*Ámor mondja*: – Engesztelő máglyatűz minden bántalomért és bánatért: ez a két szeretőnek rohama egymás ellen, valamennyi gátat áttörve, csak egy lassítja: akaratlan kímélet a másik iránt, ő maga sem tud róla. De párja semmitől sem szenved inkább, mint éppen e kímélettől, pedig benne is ugyanez lakik. Végül a kettő eggyé olvad, és mégsem egy: nem marad más föloldatlan, mint ez a tétova mozzanat: fátyol-vékony, mégis páncél-erős határ mindörökre; titok, melyben az irgalom a szerelemnél is hatalmasabb. Ez a pillanatnyi megingás, parányi késlekedés veti borúba, vizzályba és szenvedésbe a világot; mégis nélküle a szerelem mindent rögtön elhamvasztana, tüzét az érzéketlen porszem se bírná – mondja Ámor.”

A kortársi magyar regényirodalom is jelzi éppen ezt a „hézag”-szindrómát, de még a diszharmoniót hangsúlyozva: Szentkuthy magatartásképletében a keresztény hagyomány megkötő erőként ellenpontozza a világ erotikus átélését (lásd a *Prae* című regény záró harmadának etikáját, és a *Fejezet a szerelemről* című „maszkos” regényének tematikáját); Németh László pedig (utolsó regényének címébe is emelve: *Irgalom*) állítja szembe (hosszas alkotói vívódás eredményeként) az irgalmat a szerelem erotikájával; a nyugati világban ugyanakkor – ezzel ellentétben – a „szexuális forradalom” néven elhíresült szemléletváltozás, tagadás és lázadás egzaltációja zajlik. Weöres mindezzel egyidőben a szexualitás születésének, a test kinyílásának apoteózisában harmonikusan találja meg a keresztényi létezés archetipikus meghatározottságát. Az *irgalom* – Szentkuthynál a *Prae* záró harmada vívódó etikájának kulcsszava – Weöresnél beleépül, részévé válik a szexuális kapcsolatban megszülető vallásos létállapotnak. Weöres a harmonikus létezés elővarázsolója: a keresztény korszak antinómiáját természetes magától értetődéssel oldja föl. Egyszerre, egyazon mozdulattal szeretkezik és imádkozik.

Joyce az ember mindennapi életében a héroszi kalandok jelenlétét fedezte föl. Weöres a jelen embere számára a metafizikus élményeket teszi érvényessé. Méghozzá a legmindennapibb ténykedésében. „Csak” azáltal, hogy e ténykedésnek méltóságot ad: *dignum et iustum est*. Arra ébreszt rá,

hogy minden emberi mozdulat a rítus része, másrészt ezáltal minden egyes ember minden egyes mozdulata metafizikus meghatározottságú. Önmagunk méltóságáért harcolunk, ha tetteink rangját önmagunkkal elismertetjük.

Azzal a rácsodálkozással néz szét minden versében, amellyel a tudatára ébredt ember először tekinthetett világára. Amikor fölbontotta a látványt és nevet adott tárgyainak, rögzítette a jeleneteket, kereste a kapcsolódást ebben – a tudat rávetett fénycsóvjára előtt – hirtelen fölbomló világban. A hajszából, amely a modern emberre rászakadt, ő tudatosan lép az időn kívülbe. A tettben nem a lezajlás, de a mozdulat érdekli, a jelenetben nem a történet, de a katartikusan megszülető létezés. Ő nem a törvénykönyvvel érkező Mózes, de a táncoló Dávid.

-Verseik átértékelése az életmű kompozíciójában

Ha nemcsak egyes versét nézzük, hanem a kompozíciót, amelybe különböző alkalmanként más- és másként helyezi bele az adott költeményt – sajátos alkotáslélektani tanulságot is levonhatunk. Az *Egybegyűjtött írások* tanúsága szerint maga a *Fairy Spring* is eredetileg 1946 és 1961 között keletkezett különálló versek kompozíciója, de ennél az összegezésnél sem áll meg. Az *Antik eclogát* (a *Fairy Spring* darabjaival együtt) egy évtized múlva tematikusan szerkesztett válogatott verseinek kötetében, a *111 vers* címűben⁸⁹ a *10 vers a szerelemről* ciklusba építi. A háborút követő kötet, *A szerelem ábécéje* Ajánlásával indítja a sort, beleépíti a *Grádicsok éneke* ciklus tengelyéből ismert, a szeretkezés rítusát rögzítő *Kettős szobort*, a *Merülő Saturnus* kötetből pedig a *Carmina Mystica* című, középkori örmény szerzetesnek „tulajdonított” énekciklussal zárja: *A lélek éjszakája* címmel. Bata Imre (akkoriban Weöres kötet-összeállításainak segítője), könyvében⁹⁰ jelzi a versek átértelmezhetőségét a ciklus-szerkezetváltás hatására: a ciklusban egyesülnek a *szerelemről* legfontosabbat elmondó versek. A varázslatos kinyílás fokozatai helyett itt elsődlegesen a *szerelem* metafizikája válik nyilvánvalóvá. Ahogy a *Fairy Spring*ben az „Ámor mondja” kezdetű prózaversek adják a „távlatot”, az „ímát”, most a versek együttese szövi önmagából ezt az egyszerre „jelenetet” és „metafizikus tapasztalatot”. Az élet teljes ívét és az ember kozmikus elhelyezkedését. A vers így egyszerre lesz a testi szerelem érésének, átélésének és mulandóságának konkrét megjelenítése és emlékműve.

⁸⁹ Weöres Sándor: *111 vers*, Szépirodalmi Kiadó, Budapest 1974.

⁹⁰ Lásd Bata Imre: *Weöres Sándor közelében*, Magvető, Budapest 1979.

Imádottamban alszom,
magzata és halottja.

Az együvé tartozás friss öröme fogja keretbe a kezdet és a vég, az *alfa* és az *omega* jelzését. A létezés alapvető lényegéről vall ezzel a kerettel a költő. Mint ahogy tette valaha egy természeti folyamatot idézve korábban Szabó Lőrinc.

Nézd, útra készül a piciny szulák...
Ember, ne félj,
te vagy minden ősöd és unokád!

Írta ezt Szabó Lőrinc személyes létezése delelőjén, 38 évesen, az idősödő írónak, Móricznak ajánlott versében. Weöres a *10 vers a szerelemről* ciklus összeállításakor összegezõ személyes „alkonyi” létállapotban ezt a Szabó Lőrinc-i megosztottságot (deli férfi – búcsúzó öreg) már egyesíti. Egyszerre idézi az élményt, éli át az emberi sors ívét és búcsúzik – imádságos glóriába fogva – a testi gyönyört is magában foglaló létezésétõl.

Míntha Salvador Dalí csodálatos fiatal aktja elõterében fölrévedõ bölcs öreg elefántot látnánk. Így búcsúzik Weöres is, fenséges derûvel – és közben újrakezdi az életet. A történet idõbeli, melyen átsüt az idõtlen lényeg. Mert ebben a költõi világban egyszerre van jelen a folyamat, a tett és annak „égi mása”. Egyszerre bukolikus történet (antik mezben biedermeier idill), *Erato*-beli izzó szeretkezés és metafizikus eszmélkedés. Bukolika – metafizikus erõtérben.

-Balladás álomból a szeretkezésben imádkozásig

Amikor úgy tűnt föl, hogy a nagy Nyugat-korszak lezárult, 1947-ben egy akkor induló ifjú költõ, Lakatos István új stíluskorszakról álmódott, határozott gesztussal egybefogta az õt (és õket) megelőzõ nemzedékeket. Egységesnek látta az Adytól Weöresig ívelõ „stíluskorszakot”. Szokatlan, mégis figyelmeztetõ szemléletmód. Általában a különbségeket szoktuk hangsúlyozni. Magam is jobbra inkább azt tudom, mi választja el Weörest mondjuk Szabó Lőrinctõl. Mégis most, egyetlen – bár lényeges motívumban – összefogtam õket. Miért ne mehetnénk tovább! Akárcsak egyetlen ötlet erejéig! Íme: Ady és Weöres. Szabó Lőrincel a búcsúzás bölcs érzékelése

rímeltette össze, Adyval éppen ellenkezőleg: a *kinyílás* hajszáktól, szerepektől megszabaduló kozmikus bukolikája.

Az első igazi Ady-kötet, az *Új versek* első verse (*A mi gyermekünk*) mintha éppen az *Antik ecloga* Weöresét idézné meg.

Ha jönnek az új istenek,
Ha jönnek a nem sejtett órák,
Valamikor, valamikor,
Kipattannak a tubarózsák
S elcsattan hosszú csoda-csók.

Mások lesznek és mink leszünk:
Egy napvirág-szemű menyasszony
S egy napsugár-lelkű legény.
A tubarózsa illatozzon
S áldott legyen a mámoruk.

De ha ez csak csalóka ötletnek tűnnék föl, idézem a másik Ady-verset, ugyane kötetből: *A másik kettő* című éppen a héja-nászos, föloldhatatlan izzású szerelemmel szemben a *Fairy Springet* előlegezi, egészségesen önmaguk kapcsolatára ébredő szerelmeseit látatja.

S piros kertekből, úgy tetszik nekünk,
Közelg egy leány és egy ifju ember
S mi, ím, egyszerre forrón ölelünk,
Nagy szerelemmel.

Ha így olvassuk Adyt, benne van már ekkor is költészetében az – oly sokszor kicsinylett – Csinszka-versek poétikája, az idilli emberi létezés reménysége is. Az ekkor még büszkén vállalt – Arany Jánosra visszaütő – balladás tépettség, hajsza mögött az ihlető, értelemadó öskép, amelyben ember emberrel találkozhat is.

Weöres költészetében éppen ez az egység él még. Bárha már tudatosodik a részlet is, a szétválást bizonyítja (például az *Antik eclogában*: ókori forma, hangnem, úri diákidill). De a költő emlékezetében az egység él, amikor nincs külön szó, ritmus, kép, törvény. Ez adja a vers összképét, egyszerre erotikus-vallásos sugallatát.

Megidézzi a konkrétat is, hogy kibontsa a lebegőt, a megfoghatatlant. Csakhogy a kettő ritkán választható szét ennyire könnyen egymástól. Mint ahogy – ő maga írja – kompozícióba szervezve már az *Antik ecloga* sem ilyen „konkrét” vers. Ugyanakkor néprajzi, mitológiai, kultúrtörténeti ismeretek birtokában szinte minden „lebegő, megfoghatatlan” Weöres-vers konkréttá is válik.⁹¹ Ne is a konkrétság ellenében keressük a lebegést, a megfoghatatlanságot. Éppen *a kettőt egyben*. A mesékben, a jelenetekben a lényegi meghatározottságot, az „emlékezés” csodáját. Emlékezést a rendre, amely éppen fölbomlásával testesül életté, hogy a tudatban ismét jelentkezve a jelen életet hangolja harmonikussá. Így a vers nála állandó áttűnés a konkrétból a megfoghatatlanba és vissza. Lebegés: az archetípus és a mese között. Ebbe a lebegésbe von be, olvasóit, átélőit, akik beléje akarnak hatolni versei világába.

De nemcsak versei világába hatolhatunk ezáltal, hanem a személyes létezés rejtelseibe is. És személyes önmagunkon át – a világ labirintusába. Otthont teremtve az egyesnek a végtelenben. Mondjam: hermeneutikai élménnyel kecsegtet, ha idézett levelének tanácsát megfogadjuk: „aki beléjük akar hatolni, föl kell hogy ajzza az intellektusát, fantáziáját, intuícióját, teljes emberi regiszterét.”

A köztudatban azért csodáljuk a költőt – technikájáért: a költői mindent tudásért – amitől épp szabadulóban van. Mert ő éppen azért lesz költő, hogy visszavezessen abba az idilli állapotba, amikor nem a részletek poklában éltünk, és az ember valamilyen teljességben, kozmikus harmóniában létezhetett. Volt ilyen? Vagy lesz ilyen? Emlékezet valóban ez, vagy a nosztalgia egy sajátos esete? A nyugati gondolkozás hézagainak kitöltése? Mindenesetre az emberlét nagyszerű esélye. Amelyet a mi irodalmunkban éppen a tragikus élethelyzetek költője, Ady álmodott meg színrelépése pillanatában. A Weöres által beteljesített esély hitelesítette az Ady-költészet sorsba ágyazott, hajszának kitett, a történelemben eszmélkedő tragikusságát. Ady jóslata pedig bejelenti, fölvezeti, áldásával kíséri a szerelmi kinyíláskor fogant emberi imádságot, a Weöres költészetében tragédiákon túl katartikusan érvényesülő harmóniát, kozmikus bukolikát.

⁹¹ Segít ebben Bata Imre idézett könyve is, Tamás Attila szintén (*Weöres Sándor [Kortársaink]*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1978), Kenyeres monográfiája még inkább.